

יעקב שמואל שפיגל

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

מספר כללים מקובלים בהדפסת ספרי קודש הכוללים פרשנים. אחד מהם הוא, כי כאשר הפרשן מצטט כמותרת מספר מילים מהטקסט שהוא מפרש יסתיים הציטוט בנקודה, והוא נקרא **דיבור המתחיל**,¹ או בקיצור ד"ה. דברי הפרשן עצמם, הנמצאים לאחר הדיבור המתחיל, נקראים "פירוש", והם מסתיימים בנקודתיים. כלל זה קיים גם בהדפסת פירושו של רש"י לתלמוד. בכתבי יד אין אחידות בציון הנקודות: יש כתבי יד שאין בהם נקודות כל עיקר, ויש כאלה שיש בהם נקודות באופן חלקי ובאופנים שונים. גם בדפוס התלמוד הקדומים שרר מצב מעין זה, אם כי דומה שיש שם אחידות חלקית, אבל רק בתלמודים שנדפסו במאה ה-18 יש כבר עקיבות.² לאמור, שם נקבע באופן סופי שבסוף הדיבור המתחיל תהיה נקודה, ונקודתיים תהיינה בסוף הפירוש. בימינו נוסף שכלול, והוא שהדיבור המתחיל מודפס בחלק מהמהדורות באופן מודגש. ויש מהדורות כיום שהדגישו את הדיבור המתחיל, ואת הנקודה המירו בפסיק, ואת הנקודתיים המירו בנקודה, וכיוצא בזה. בנושא דיבור המתחיל בפירוש רש"י לתלמוד דן בעיקר ארנד.³ במאמר זה באתי להוסיף מעט על מה שכבר כתב, וכן אדון בנושאים שהוא לא נגע בהם, ועל הכול אוסיף גם את ההתייחסות של הספרות הרבנית לנושא זה.⁴

- 1 במילון של בן יהודה לא מצאתי ביטוי זה. במילון של אבן שושן מוגדר הביטוי כך: "המלה או המלים הראשונות בפסקה המצוטטת". לדברינו, כל המילים בפסקה המצוטטת יכולות להקרא בשם דיבור המתחיל.
- 2 רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' יט. וראה לקמן הערה 117.
- 3 א' ארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה, מהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ח, עמ' 83-90, ושם גם הפניות למחקרים קודמים. וראה גם מ' עסיס, "מבוא למהדורה מדעית של מסכת ערכין", אסופות ה (תשנ"א), עמ' ט, סעיף 3.
- 4 רשימת כתבי היד של פירוש רש"י שנבדקו נמצאת בנספח בסוף המאמר. איני יכול לקבוע מאומה על טיבם של כתבי היד, משום שלא בדקתי אותם לאורך כל מסכת ומסכת. לא תמיד נבדקו כל כתבי היד של אותה מסכת. בכל זאת סבורני שיש בבדיקה זו משום דגם מייצג, ובהחלט ניתן לקבל רושם אם התופעות הנידונות במאמר זה יש להן סימוכין בחיבורו המקורי של רש"י, או שהן פרי ידיהם של המדפיסים בלבד.

כאמור בכותרת המאמר, הנני דן רק ברש"י לתלמוד. אכן סביר מאוד שחלק מהאמור כאן יתאים גם לפירושו של רש"י לתנ"ך.

א. האם היו בדברי רש"י סימני הפסק?

אין לנו כיום פירושו של רש"י בעצם כתב ידו, ולכן אין אפשרות לדעת כיצד כתב רש"י את פירושו: האם בגליון התלמוד שבו למד, או כקונטרס עצמאי. מקובל כי רש"י כתב את פירושו כקונטרס בפני עצמו, וכי גם הדיבור המתחיל יצא מתחת ידו של רש"י.⁵ אין לנו ידיעות כיצד שילב רש"י את הדיבור המתחיל בפירושו. עיון בכתבי היד של פירוש רש"י הנמצאים בידינו אינו מקדם אותנו בנושא זה, כיוון שאין בהם אחידות כלל ועיקר, ומצאנו בהם שיטות כתיבה שונות. לאמור, הדיבור המתחיל והפירוש הקשור אליו בדרך כלל כתובים ברצף אחד, ואילו בינם وبين הדיבור אחריהם יכול להיות הפסק על ידי ריווח, או על ידי סימן של נקודה או של נקודתיים, או שלפעמים לא יהיה ביניהם כל הפסק.⁶ לעתים רחוקות יותר יכול להיות הפסק, ובצורות שונות, בין הדיבור המתחיל ובין הפירוש שאחריו. נבדוק מה ניתן להסיק מדברי הראשונים על דיבור המתחיל אצל רש"י.

הראשונים מתייחסים פעמים רבות מאוד לפירושו של רש"י, אולם לא מצאנו בדבריהם התייחסות מיוחדת לדיבור המתחיל ברש"י, והביטוי **דיבור המתחיל** אינו נמצא בדבריהם. כאשר הם מציינים או מפנים לרש"י, הם כותבים פירוש רש"י או כתב רש"י וכד'. זאת ועוד: לא מצאנו בדברי הראשונים שהעירו כי חלה טעות בהכנת דברי רש"י עקב טעות בציון הדיבור המתחיל. כידוע, טעות יכולה להיות בבחירת המילים מן התלמוד שתהיינה הדיבור המתחיל, או במיקומו של הדיבור המתחיל בפירוש, או בחיבור מוטעה של דיבורים ברש"י או הפרדת דיבורים מסוימים, אבל כאמור לא מצאנו הערה בדברי הראשונים על כך. כל שמצאתי בנושא זה בראשונים הוא הערה מעניינת בדברי הריטב"א.

נאמר בביצה יג ע"ב:

תנן התם המקלף שעורין מקלף אחת ואוכל, ואם קלף ונתן לתוך ידו חייב. אמר רבי אלעזר: וכן לשבת. איני, והא רב מקלפא ליה דביתהו כסי, כסי, ורבי חייא מקלפא ליה דביתהו כסי, כסי, אלא, אי אתמר אסיפא אתמר, המולל מלילות של חטים, מנפח על יד, על יד, ואוכל, ואם נפח ונתן לתוך חיקו, חייב. אמר רבי אלעזר, וכן לשבת.

5. ארנד, פירוש למגילה (לעיל הערה 3), עמ' 83-85.

6. ארנד, שם, עמ' 86-87. ד"י פוגל, פירוש רש"י למסכת בבא מציעא: חלקים נבחרים, פרקי מבוא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ב, עמ' 5-6, ציין כי באחד מכתבי היד של פירוש רש"י לבבא מציעא, שנכתב בשנים 1190-1192, שהוא יחסית כתב יד קדום, נקודתיים מסמנות לעתים ריווח בין דיבור המתחיל לפירוש.

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

רש"י⁷ המקלף שעורים – לאוכלן קלופים חיים. ואוכל – ופטור מן המעשר, דכי האי גוונא אכילת עראי היא, ובשלא נתמרחו קאי, שמקלפן מתוך שבולת שלהן. חייב – במעשר, דהוה ליה קבע. וכן לשבת – אחת אחת לא הוי מפרק תולדה דדש, דכלאחר יד הוא, אבל משקבצן בידו – הויה תולדת דישא, וחייב. כסי כסי – מלא כוסות. ואוכל – בלא מעשר.

על דברים אלו כתב הריטב"א בחידושיו:

ובפירושי⁸ כתוב לעיל, והא רב מקלפא ליה כסי כסי מלא כוסות ואוכל בלא מעשר. וראיתי משתבשין לומר כי רש"י ז"ל סובר דההיא דכסי כסי לענין מעשר היא ופרכינן ממתניתין לרב, כלומר דא"כ קשיא מתניתין לרב, חס ושלום, דהאי ואוכל בלא מעשר לקמן קאי, למאי דאמרינן בגמרא מנפח על יד ואוכל ומפרש רש"י אוכל בלא מעשר, וזה פשוט מאד.

לאמור, ה"משתבשין" קראו ברש"י "כסי כסי – מלא כוסות, ואוכל בלא מעשר", באופן שהכול הוא דיבור אחד, ולכן פירשו שהקושיה היא לענין מעשר, ולא לענין שבת.⁹ הריטב"א אינו מעיר כאן על סימן ההפסק ברש"י, שממנו אתה יכול לברר כיצד יש לקרוא זאת, וגם אינו אומר שיש לתקן את סימן ההפסק ברש"י. כנראה משום שלא היו סימני הפסק אצל רש"י כלל, אלא הלומד צריך לדעת כיצד לקרוא את דברי רש"י באופן נכון, ולכן אין פלא שהיו ששגו בקריאה הנכונה. בשיטה מקובצת לביצה באותו ענין נאמר:

וכן כתב הריטב"א ז"ל דהמפרש כן שבוש הוא בידו דרש"י ז"ל לא קאי אלא אמנפח ואוכל. אבל ראיתי בתוספות¹⁰ דהאי ואוכל בלא מעשר אדרב קאי ולענין מעשר הוא דקא פריך והם חזרו והקשו לפירוש רש"י ז"ל דאין סברא לומר דפריך איני על המשנה. ולדידי לא קשיא דהוה ליה כאילו אמר אם כן קשיא ליה מתניתין לרב.

התוספות על פי המובא כאן קראו את רש"י כמו שקראוהו ה"משתבשין" שהביא הריטב"א, וכתוצאה מכך הקשו על פירוש רש"י. מעניין שבעל שיטה מקובצת מיישב את קושייתם,¹¹ ואינו אומר כי יש לפסק את רש"י בצורה שונה ולפי הפיסוק הזה ייקרא רש"י אחרת. מכל מקום לענייננו עולה כי ככל הנראה לא היו סימני הפסק בדברי רש"י, וכל דבריו

7 נוסח רש"י מקוים בחמישה כתבי יד של פירוש רש"י לביצה בשינויים קלים שאינם משמעותיים לענייננו. בכתב יד מס' 5 כתוב: "אבל משקבצו ואוכל בלא מעשר לתוך חיקו" וכו'. ויש כאן שיבוש.

8 היינו בפירוש רש"י, ואולי צריך להגיה כן.

9 ר"א הורביץ, בהערותיו לריטב"א למסכת ביצה, ירושלים תשל"ו, האריך בעניין זה, אבל לענייננו די בכתוב כאן.

10 אין לפנינו.

11 יישוב הקושיה קשור עם שימושו של הביטוי "איני" בתלמוד, ויש להאריך בזה, אבל אין כאן מקומו.

נכתבו באופן רצוף. ואל תתמה על כך, שהרי גם דברי התלמוד כתובים באותו אופן, ואין בהם סימני הפסק.¹² ואם כן רש"י נהג באותה מידה. וכמו ש"כותבי התלמוד" סמכו על הלומד שיבין את הכתוב מבלי שיש לפניו סימני הפסק, אף רש"י סמך על הלומד שידע היכן מסתיים פירושו, ולא קבע לסוף דיבורו סימן מיוחד, אלא כל דבריו נכתבו ברצף אחד.¹³ אלא שיש הבדל בין הכתיבה התלמודית ובין כתיבתו של רש"י. אף שהדיבור המתחיל אצל רש"י הוא ציטוט מן התלמוד, לא ניתן לשחזר קטע בתלמוד על פי ה"דיבורים המתחילים" של רש"י. לפיכך לא ניתן להבין את דברי רש"י בפני עצמם, אלא אך ורק בצמידות לטקסט התלמודי.¹⁴ בכל זאת, כך נראה בעיניי, רש"י סמך בזה על המעיין. לכל היותר אפשר לומר שרש"י ציין במקומות מסוימים את סוף הדיבור המתחיל, או את סוף פירושו, אולם לא עשה כן באופן שיטתי.

דומה שניתן להביא סיוע נוסף להנחתנו, שדברי רש"י היו כתובים ברצף אחד, מהעובדה שלא מצאנו אצל הראשונים הערות שיש לחבר דיבורים שונים ברש"י, או שיש להפרידם, או שיש לתקן את הדיבור המתחיל. אבל באחרונים מצאנו הערות רבות על טעויות שונות בדיבור המתחיל.¹⁵ עובדה זו מלמדת אותנו בבירור, שהמעתיקים והמדפיסים השתבשו

12 צורת ההפסק הקדומה בין משנה למשנה הייתה רווח קטן ביניהן; ראה רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², תל אביב תשכ"ד, עמ' 1001-1002, 1211. הדבר דומה לפיסוק בכתבי הקודש (וגם במגילות הגנוזות), שהוא בעיקר בצורה של רווחים. ראה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים תשס"ה, עמ' 513-520. אבל בתלמוד עצמו אין סימני פיסוק, פרט לפסקאות; ראה אפשטיין, שם, עמ' 921-923. מן הראוי לציין כאן, שלדעת א' מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים תשל"ח, אין הלשון העברית צריכה סימני פיסוק כל עיקר, אלא ניתן להבין היכן מסתיים כל פסוק ופסוק על פי דרכי סגנון מיוחדים של הלשון העברית.

13 שאלה בפני עצמה היא, עבור מי כתב רש"י את פירושו לתלמוד. דומה שמוסכם על הכול שרש"י כתב את פירושו לתלמוד לא ל"מתחילים" אלא ל"מתקדמים", והשאלה היא רק מה רמת ה"מתקדמים", ועד כמה ניתן לסמוך על הבנתם.

14 בזה נבדל פירוש רש"י מהפירושים לתלמוד שנכתבו לפניו. לאמור, בפירושים שנכתבו לפני רש"י הפירוש מתמזג עם דברי התלמוד. ראה י' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תשנ"ט, ח"א, עמ' 41-42. לדעתו רש"י הוא שחידש לראשונה שיטת כתיבה זו. השווה גם עם דבריו שם בעמ' 100-101. תא-שמע תיאר שם את הנעשה בצרפת בתחום הפרשנות על ידי תאולוגים ואנשי כנסייה. לאחר מכן תיאר את הפרשנות (החילונית) שנכתבה בגיליונותיהם של ספרי הדקדוק הבסיסיים, כשהיא כתובה בטכניקה של דיבור המתחיל, והוא ממשיך כי ב"אמצע המאה הי"א, בין השנים 1050-1100, נתרש מהפך של ממש, אשר בעקבותיו החלו הפרשנים לכתוב ספרים עצמאיים, בהיקף של ממש... אף אלה היו מבוססים על טכניקה של 'דיבור המתחיל'".

15 כדי לא להאריך אסתפק רק בהערותיו של בעל דקדוקי סופרים על טעות בציון ההפסק ברש"י, וגם באלה אצטמצם למסכת עירובין בלבד: ט ע"ב (עמ' 28) הערה מ; יג ע"א (35) הערה מ; לב ע"א (121) כ; מג ע"ב (164) א; מז ע"א (175) ה; מח ע"א (180) ז; נט ע"א (236) ר; סא ע"א (246) מ; סג ע"א (253) ע; סו ע"ב (270) ו; עה ע"א (298) ח; עז ע"ב (309) ה; פח ע"א (348) ז; פט ע"א (350) א; צו ע"א (372) ב; קא ב (399) א; קג ע"א (405) כ.

בקביעת מקום ההפסק של הדיבור המתחיל או של סוף פירוש רש"י, וההסבר הסביר לכך הוא, שלא היה לפניהם פיסוק בדבריו.¹⁶

ב. רש"י סומך על הלומד

לעיל ראינו כי מסתבר לומר, שרש"י סמך על הלומד. נדגים עתה במספר מקרים שונים, הקשורים עם הדיבור המתחיל, כיצד ניתן לבסס זאת ולומר כי אכן רש"י סמך על הלומד.¹⁷

1. לעתים לא ברור על מה מוסב הדיבור המתחיל

ארנד הראה כי ישנם מקומות בפירוש רש"י שבהם לא ברור על מה מוסב הפירוש. לאמור, בסוגיה נמצאות מילים זהות בסמיכות זו לזו, ורש"י כתב בדיבור המתחיל אחת מהן, והלומד אינו יודע אם כוונתו לראשונה או לשנייה.¹⁸ קושי זה מוזכר כבר בספרות הרבנית, ללמוד שגם לומדים מובהקים אינם יכולים לפעמים להכריע על מה מוסבים דבריו של רש"י. ביבמות קיא ע"ב שנינו:¹⁹

הנודרת הנאה מיבמה, בחיי בעלה, כופין אותו שיחלוץ לה; לאחר מיתת בעלה –

16 שאלה בפני עצמה היא, מתי החל הפיסוק בכתיבה בעברית. עד לאחרונה לא נדון נושא זה כל עיקר, ודומה שנכתבו דברים בלא בדיקה. דרך משל, באנציקלופדיה העברית, ערך "פסוק", כך, כז, עמ' 946, נכתב: "בימי הביניים שימשו הנקודה ושתי הנקודות לסימון שתי דרגות הפסקה. בפירוש רש"י למקרא, למשל, באה נקודה אחרי המלה העומדת להתפרש, ושתי נקודות בסוף דברי הפירוש". אבל מסתבר שאלו הם מעשה ידי המעתיקים (המדפיסים). גם המונח "בימי הביניים" הוא רחב מאוד. באחרונה דן באורך רב בנושא זה ס' תוראן במאמרו "פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי", תרביץ עא (תשס"ב). לפי דבריו בעמ' 469, הפיסוק המפריד קטע של טקסט מתרגומו "או מהפירוש שנוסף עליו, היה נהוג כבר מקדמת דנא". נראה שתוראן מכליל בדבריו אלו גם את פירוש רש"י לתלמוד, אבל אין לו ראיה אם אכן כך היה בזמנו של רש"י. לכל היותר מצינו כן בכתבי יד מאוחרים לזמנו של רש"י כפי שהוא כותב בעמ' 472, וזאת בהסתמך על דברי ארנד (בעבודת הדוקטור שלו; ראה להלן הערה 131, שמאוחר יותר יצאה לאור כספר, ראה לעיל הערה 3). אבל גם אז, לדבריו, סימן ההפסק בכתבי יד של פירוש רש"י לתלמוד עדיין לא היה קבוע. הסימנים שבהם היה הדיבור המתחיל נבדל מהפירוש היו בדרך כלל רווח, נקודה או נקודתיים, אבל ללא עקביות אפילו באותו כתב יד. וראה עוד בדבריו שם, עמ' 477-518, על הפיסוק בספרות חז"ל.

17 ראה י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ס, עמ' 95-96, הכותב כי רש"י סמך על הלומד, שהוא יודע מושגים הלכתיים, מילים עבריות שאינן רגילות כל כך, דינים עיקריים ועוד. נמצא שהוספנו כאן עוד פרט, שאינו ידוע כל כך ללומדים.

18 על מקרים תמוהים לכאורה, שבהם רש"י מפרש עניין רק בפעם השנייה שהוא מופיע בסוגיה ואין הוא מפרשו בראשונה, עמד פרנקל (לעיל הערה 16), עמ' 245-247, והוא משער כי הסיבה לכך דידקטית. לאמור, "הלומד לומד לבדו בפעם הראשונה, ובפעם השנייה הוא מקבל אישור על נסיונו העצמי או מתקן את עצמו". אם כך הוא הדבר, נוכל לומר שגם במקרה זה רש"י סמך במידה מסוימת על הלומד.

19 קיצרתי את המשנה, והבאתי רק את החלק המתאים לענייננו.

מבקשין הימנו שיחלוץ לה; ואם נתכוונה לכך, אפי' בחיי בעלה – מבקשין הימנו שיחלוץ לה.

רש"י: בחיי בעלה – ולא נתכוונה לפטור עצמה הימנו לאחר מיתת בעלה אלא שהיה להם כעס זה עם זה.

לכאורה יש מקום לשאול: הרי במשנה נמצא הצירוף "בחיי בעלה" פעמיים, ואם כן על איזה מהם מוסב פירושו של רש"י. ואל תהיה שאלה זו קלה בעיניך, כפי שאנו נוכחים לראות מדברי התוספות יו"ט בפירושו למשנה זו (סוף פי"ג):

ועכשיו דקדקתי במלת אלא²⁰ שבלשון רש"י, ומפני כן נ"ל דאין דברי המגיד²¹ דבכאן כהוגן לפי שלדבריו רש"י אסיפא מהדר, וכך נמשכתי אני אחריו להעתיק דברי רש"י אסיפא, ואין הדבר כן אלא רש"י לא פי' כי אם הרישא בלבד, דזהו לשונו בחיי בעלה ... ואין דברי רש"י אמורים אלא לפרש הרישא בלבד. כן נראה לי.

ואף המשנה למלך בהלכות יבום ב, טו כתב בדומה לכך.²² הבה נראה דוגמה נוספת בעניין זה. בברכות מז ע"ב נאמר:

דנניא, איזהו עם הארץ, כל שאינו אוכל חוליו בטהרה, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים, כל שאינו מעשר פירותיו כראוי...
תנו רבנן, איזהו עם הארץ, כל שאינו קורא קריאת שמע ערבית ושחרית, דברי רבי אליעזר; רבי יהושע אומר, כל שאינו מניח תפילין...

כתב רש"י: "איזהו עם הארץ – שדברו חכמים בכל מקום".²³ גם כאן נשאלת השאלה על מה מוסבים דברי רש"י, על הברייתא הראשונה או השנייה. לא העתקתי את שאר דברי רש"י, אבל המעיין שם יראה כי אי אפשר לדעת מתוכם על מה מוסב פירוש רש"י בדיבור המתחיל "איזהו עם הארץ". ואכן כתב ר' נחמיה בירך, בהגהות דברי נחמיה שנדפסו בש"ס וילנא:

יש לעיין אם שייך דקאי גם על ענין דמאי שהרי התם אמרי' רוב ע"ה מעשרים

20 ואכן יש נוסחים שאין גורסים "אלא" בדברי רש"י; ראה דק"ס השלם ליבמות קיב ע"א (עמ' רכט בדפי הספר), הערה 66.

21 כוונתו למגיד משנה בהלכות יבום ב, טו.

22 אלו דבריו: "וכתב ה"ה ופירש"י בחיי בעלה ולא נתכוונה לפטור עצמה הימנו לאחר מיתת בעלה אלא שהיה להם כעס זה עם זה ע"כ, פירוש לפירושו שכל שהיה שם כעס חוששין כו'. ודברים תמוהים הם בפירוש"י, דהוא סבור שדברי רש"י נאמרו על ואם נתכוונה לכך אפילו בחיי בעלה, ולכן נדחק בפירושו הרבה. ובאמת דברי רש"י ארישא דמתניתין דהנודרת הנאה בחיי בעלה נאמרו" וכו'. האחרונים, הן פרשני המשנה והן פרשני הרמב"ם, האריכו להסביר את דברי המגיד משנה ואת דברי המשנה ורש"י, אם יש הכרח לומר שכוונתו באמת לסיפא או אולי גם לרישא, והמעייין יראה בדבריהם. וראה גם בטור יו"ד סי' קסה מהדורות מכון ירושלים, בהגהות והערות.

23 כן הוא גם בשני כתבי היד של פירוש רש"י לברכות בשינויים קלים, שאינם משמעותיים לענייננו.

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

ורבנן דאמרי כל שאינו מעשר כו' משמע דידועי' בזה שאינו מעשר כו' וא"כ איננו מהרוב ואולי רש"י קאי על ת"ר דבסמוך.

נוסיף עוד דוגמה. בערכין כז ע"א שנינו:

אמר אחד הרי היא שלי בעשר סלעים ואחד אומר בעשרים ואחד אומר בשלשים ואחד אומר בארבעים ואחד אומר בחמשים, חזר בו של חמשים, ממשכנין מנכסיו עד עשר, חזר בו של ארבעים, ממשכנין מנכסיו עד עשר, חזר בו של שלשים, ממשכנין מנכסיו עד עשר, חזר בו של עשרים, ממשכנין מנכסיו עד עשר, חזר בו של עשר, מוכרין אותו בשוויו, ונפרעין משל עשר את המותר.

ועל כך כתב רש"י: "ממשכנין מנכסיו עשר סלעים – נמצא ביד הגזבר עשרים וכן שלשים יתן שלשים הרי חמשים". הדיבור המתחיל שציטט רש"י מן המשנה נמצא בה ארבע פעמים כפי שאנו רואים, ואם כן כיצד ידע הלומד על איזה מהם מוסבים דברי רש"י. מן הסתם יש לומר שדברי רש"י מוסבים על הפעם הראשונה שבהם מוזכרים דברים אלו במשנה. אבל לא כך הדבר, אלא דברי רש"י מוסבים על הפעם השנייה. ברור שדברי רש"י יכולים להטעות את הלומד, ובעל כרחנו עלינו לומר דבר רש"י סמך בזה על הלומד.²⁴

2. הדיבור המתחיל אינו מדויק, ויכול גם להטעות

הדיבור המתחיל הוא ביסודו של דבר ציטוט מהתלמוד, אבל לא תמיד הדיבור המתחיל זהה עם נוסח התלמוד שלפנינו. לעתים הדבר מלמד על נוסח התלמוד שהיה לפני רש"י, שאפשר שהוא שונה מהנוסח הנמצא לפנינו. אבל לעתים הוסיף רש"י, או השמיט, מספר מילים בדיבור המתחיל, ואין מדובר בשינויי נוסח. רש"י עשה כן כדי להקל על הלומד, בכך שיוכל להבין את שטף דיבורי הסוגיה בצורה טובה יותר.²⁵ אלא שפעמים מצאנו שקיצור זה של רש"י יכול להטעות את הלומד, ובכל זאת רש"י לא חשש לכך. נראה שגם כאן עלינו לומר כי הוא סמך על המעיין. הרי דוגמה לכך. בחולין לב ע"א וע"ב נאמר:

מתני'. שחט את הוושט ופסק את הגרגרת, או פסק את הגרגרת ואח"כ שחט את הוושט, או שחט אחד מהן והמתין לה עד שמתה, או שהחליד את הסכין תחת השני ופסקו, רבי ישבב אומר נבלה; ר"ע אומר טרפה. כלל אמר רבי ישבב משום רבי יהושע: כל שנפסלה בשחיטתה, נבלה כל ששחיטתה כראוי ודבר אחר גרם לה ליפסל, טרפה. והודה לו רבי עקיבא: גמ'. שחט את הוושט וכו', והודה לו רבי

24 ואכן בהגהות יעב"ץ על הש"ס הגיה את דברי רש"י כדי להחליץ מקושי זה. לעומתו ר' נתן בורג'ל בספרו חק נתן ניסה ליישב את דברי רש"י כפי שהם לפנינו.

25 ראה לדוגמה ארנד (לעיל הערה 3), עמ' 85-86. ראה גם ראש השנה כא ע"א רש"י ד"ה ר' אייבו ור' חייא בר אבא. אבל הנוסח בתלמוד, וכן בכל כתבי היד הוא ר' אייבו בר ניגרי. ואי אתה יודע אם רש"י השמיט את המילים: בר ניגרי, כיוון שרצה לקצר, או שמא כך היה הנוסח לפניו.

עקיבא. ורמינהי, אלו טרפות בבהמה: נקובת הוושט, ופסוקת הגרגרת. אמר רבא, לא קשיא: כאן ששחט ולבסוף פסק, כאן שפסק ולבסוף שחט; שחט ולבסוף פסק, נפסלת בשחיטה היא, פסק ולבסוף שחט, כי דבר אחר גרם לה ליפסל דמיא. רש"י: נקובת הוושט – אלמא טרפה היא ולא נבלה וכיון דחזר בו רבי עקיבא ההיא דאלו טרפות מני.

המעייין רואה כי הדיבור המתחיל של רש"י קצר יתר על המידה. שאלת התלמוד "ורמינהי" היא לכאורה מ"פסוקת הגרגרת" האמורה במשנת אלו טרפות, ורש"י לא העתיק מילים אלו, והעיקר חסר מן הספר. ואכן הב"ח בהגהותיו הרגיש בקושי שיש בדברי רש"י, ולכן הוסיף בדיבור המתחיל גם את "פסוקת הגרגרת".²⁶ אבל הרעב"ץ אינו סבור שיש להגיה את דברי רש"י, וכך כתב:²⁷

ודו"ק בתוס' (דל"ב א') ד"ה ורמינהי לא נקטי אלא פסוקה ודלגי על נקובה דמיתניא ברישא,²⁸ ורש"י דכתב לנקובה לאו בדוקא אלא דאורחיה למנקט תחלת הלשון דרך קצרה, וסמך על המבין זה ברור בס"ד.²⁹

נמצא אפוא, כי רש"י מקצר את הדיבור המתחיל וסומך על המעייין.

ג. חוסר אחידות בדיבור המתחיל

1. הדיבור המתחיל ביחס לשמות מקומות

ידוע הוא כי פירושיו של רש"י במסכתות שונות אינם תואמים תמיד זה לזה, ואף ייתכנו ביניהם סתירות, וכבר דנו בזה חכמים.³⁰ אמנם הם לא דנו בדיבור המתחיל, וזאת נעשה עתה. הרי לנו מספר מקומות אצל רש"י שעל פיהם אנו רוצים לדון.

1. ברכות יט ע"א: "ואמרו לו, מעשה בכרכמית, שפחה משוחררת בירושלים והשקוה שמעיה ואבטליון". רש"י:³¹ "בכרכמית – כך שמה או על שם מקומה". לכאורה האות ב' בדיבור המתחיל מיותרת, שהרי שמה הוא כרכמית.

26 בדקדוקי סופרים לא העיר כאן מאומה על דברי רש"י. בדפוס שונצינו הנמצא בספרייה הלאומית חסרים דפים אלו. בדפוס ויניציאה הנוסח בריש"י הוא כלפנינו. בכתבי יד 2, 3 הנוסח כלפנינו. בכ"י 1 נוסף בגיליון: "[פ]סוקת [הג]רגרת". בכ"י 4 הנוסח: "נקובת הוושט ופסוקת הגרגרת".

27 בהגהותיו שנדפסו בש"ס וילנא. דברים אלו מצויים בהגהותיו לרא"ש (נדפסו בסוף הגהותיו לש"ס), פ"ב סי' ו. ודע שדבריו שם נדפסו בצורה מטעה כפי שיראה המעיין, וגם תיקנתי בהם טעות כפי שנראה לי.

28 כלומר, בתוספות דף לב ע"א הדיבור המתחיל הוא "ורמינהי אלו טרפות בבהמה פסוקת הגרגרת", והשמיטו את "נקובת הוושט".

29 אבל הרש"ש רש"י ד"ה נקובת הוושט, וכן בשיטה מקובצת הנדפס בימינו, מהדורת ר"א שושנה, ירושלים תשנ"ח, ומהדורת אהבת שלום, ירושלים תשס"ג, ד"ה ורמינהי, סבורים שלדעת רש"י הקושיה היא גם מנקובת הוושט.

30 ראה פרנקל (לעיל הערה 17), על פי המפתח, בערכים חזרות, סתירות. ושם הפנה גם לספרות.

31 כ"ה בשני כתבי היד (בכ"י 1: בכרכמית וכו').

2. שבת כט ע"ב: "ריש כנישתא דבצרה גרר ספסלא לעילא מרבי ירמיה רבה". רש"י:³² "דבצרה – שם מקום כי זבח לה' בבצרה" (ישעיה לד, ו). אף כאן, לכאורה, האות ד' בדיבור המתחיל מיותרת.
3. שם קמז ע"א: "והרטנין יוצאין בסודרין שעל כתיפן. ולא רטנין בלבד אמרו, אלא כל אדם, אלא שדרכן של רטנין לצאת בכך". רש"י:³³ "והרטנין – על שם מקום". בדוגמה השלישית לכאורה שתי האותיות הראשונות של הדיבור המתחיל הן מיותרות. וכאן לכאורה קשה יותר, שהרי בהמשך נמצאת המילה "רטנין" בפני עצמה, ובכל זאת העדיף רש"י להעתיק בדיבור המתחיל את "והרטנין". אין זאת אלא שהמשותף לכל הדוגמאות הללו הוא שכנראה, וכפי שהסברנו, סמך רש"י על המעיין, שיבין כי הדיבור המתחיל אינו מדויק. הבה נראה דוגמות נוספות:
4. קידושין סו ע"ב: "אמר ר' שמעון, מעשה במגורה של דסקים ביבנה שהייתה עומדת בחזקת שלימה". רש"י: "של דסקים – שם מקום".³⁴
5. בבא מציעא פח ע"א: "מפני מה חרבו חנויות של בית הינו שלש שנים קודם ירושלים". רש"י: "של בית הינו – שם מקום".³⁵
- לאמור, רש"י מעתיק את דברי התלמוד כפי שהם, וסומך על המעיין שיבין כי שם המקום הוא כמוהו דסקים, או בית הינו.
- אלא שלא תמיד נהג רש"י באופן זה. נביא עכשו מספר דוגמות להוכחת דברינו.
1. ברכות מב ע"ב: "כי נח נפשיה דרב, אזלו תלמידיו בתריה. כי הדרי, אמרי, ניזיל וניכול לחמא אנהר דנק". רש"י: "נהר דנק – כך שמו".³⁶ בתלמוד כתוב "אנהר דנק", אבל רש"י קיצר והשמיט את האות א', שאין היא שייכת לעניין השם.
2. שם נד ע"א: "ומר בריה דרבינא הוה קאזיל בפקתא דערבות וצחא למיא, אתעביד ליה ניסא איברי ליה עינא דמיא ואישתי". רש"י: "בפקתא – בקעה. ערבות – שם מקום".³⁷ אף כאן השמיט רש"י את האות ד'.
3. שבת יט ע"ב: "ההוא תלמידא דאורי בחרתא דארגיז כרבי שמעון". רש"י: "חרתא – שם מקום. דארגיז – אדם אחד היה" וכו'.³⁸ אף כאן השמיט רש"י אות אחת.
4. חולין נג ע"א: "מעשה ודרס שועל רחל במרחץ של בית היני, ובא מעשה לפני חכמים". רש"י: "בית היני – שם מקום".³⁹

32 כ"ה בכתבי יד מס' 2-6 (בכ"י 3 חסרה המילה דארגיז). בכ"י 1 לא נמצא מקום זה.

33 כ"ה בכתבי יד 1-4 (בכולם: על שם מקומם/ן). בנותרים אין העניין נמצא.

34 כ"ה בשלושת כתבי היד.

35 כ"ה בכ"י 1 (שם: הינן), 2 (הינו), 3 (היינו, ובגיליון נכתב: הינו), 4 (הינו).

36 כך הוא גם בשני כתבי היד, אלא ששם כתוב "נהר אנק, כך שמו".

37 כן הוא בשני כתבי היד.

38 כ"ה בכתבי יד 2-6 (בכ"י 3 חסרה המילה דארגיז). בכ"י 1 לא נמצא מקום זה.

39 כ"ה בכתבי יד 1-4, למעט שינויים קלים שאינם קשורים לזה, ואיני מציינם.

5. שם צא ע"ב: "אמר ר' עקיבא, שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע באיטליז של אימאום, שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל". רש"י: "אימאום – שם מקום".⁴⁰

בדוגמות 1-3 רש"י מקפיד להשמיט את האותיות שאינן שייכות לשם המקום בדיבור המתחיל, כדי לדייק בשם. בדוגמות 4, 5, אנו רואים בבירור את הניגוד בין דרכו של רש"י כאן ובין דוגמות 4, 5 לעיל.

עם זאת יש להעיר, כי ברוב רובם של המקרים רש"י מעתיק את הדיבור המתחיל על פי התלמוד וללא שינוי.⁴¹ בדיקה של הנמצא בדפוס התלמוד לפנינו על פי תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן העלתה, שב-90% בקירוב רש"י מעתיק בדיבור המתחיל את לשון התלמוד כפי שהוא.⁴²

2. דיבור המתחיל ביחס לשמות אנשים

ראינו כי הדיבור המתחיל שכתב רש"י ביחס לשמות מקומות אינו חד-משמעי. תופעה זו חוזרת על עצמה גם ביחס לשמות חכמים. הרי לנו מספר דוגמות:

1. שבת סז ע"א: "לשידא דבית הכסא לימא הכי, אקרקפי דארי ואאורי דגורייתא אשכחתון לשידאי בר שריקא פנדא, במישרא דכרתי חבטיה, בלועא דחמרא חטרתיה". כתב רש"י: "אשכחתא לשידאי בר שריקא פנדא – כך שמו".⁴³ שתי המילים הראשונות אינן שייכות לשמו, אבל רש"י העתיק בדיבור המתחיל.

2. כתובות קד ע"א: "אמר רב נחמן בר יצחק, תני רב יהודה בר קזא במתניתא דבי בר קזא תבעה כתובתה". רש"י: "בר קזא – שם חכם".

3. ביצה לו ע"ב: "ובדרבנן מי אית ליה, והתני איז רבי יהודה אומר, אין אדם מתנה על שני דברים כאחד". רש"י: "איו, שם חכם". אבל בכתבי היד הנוסח בדברי רש"י הוא "והתני איו – שם חכם".⁴⁴

המשותף לכולם הוא כי שם החכם כפי שרש"י העתיק בדיבור המתחיל אינו שמו הנכון,

40 כ"ה בכ"י 1 (שם המקום הוא: עמעוס), 2, 3. בכ"י 4 חסר מקום זה.

41 מקום מעניין הוא במנחות פה ע"א: "אמר רבי יוסי אף חיטי כרזיים וכפר אחים". רש"י כת"י: "כרזיים וכפר אחים – [שמות] (כך הגיהו בש"ס וילנא, אבל אין הכרח להגיה כן. ראה קידושין עב ע"א, רש"י, ד"ה שוניה; ראש השנה כד ע"ב, ד"ה דשף, ועוד) מקומות הם". והמדובר לפי שני הפירושים הללו בחיטים הגדלות במקום ששמו כרזיים. אבל התוספות שם, ד"ה אין מביאין כתבו: "קצת נראה בחיטי כרזיים לאו חיטי ממש אלא עיר אחת ששמה חיטי כרזיים". ובמיוחס לרש"י שם "כרזיים של אותו מקום", ונוסח זה נראה משובש. וראה בחק נתן לר"נ בורגיל, שהגיה בשני אופנים, כדי שפירוש רש"י יתאים לשתי הדעות שכתבו התוספות.

42 בכשמונים מקומות רש"י מעתיק את לשון התלמוד כפי שהוא, ובעשרה מקומות דייק והשמיט את האותיות (או המילים) שאינן שייכות לשם המקום.

43 כ"ה בכתבי יד 2, 3, 4, 5, 6, בשינויים שאינם משמעותיים לענייננו.

44 כ"ה בכל כתבי היד, פרט לכ"י 1, שכתוב בו "והתניא אין אדם מתנה", ונמצא שאין אנו יודעים מה היה כתוב בו בעניין זה.

אלא יש עמו תוספת של מילים. אבל לעומת המקומות הללו יש מקומות שרש"י מדייק בדיבור המתחיל ומעתיק אך ורק את שם החכם. הרי דוגמות:

1. בבא מציעא ח ע"ב: "אמר ליה, הכי תנא אידי, מוסירה לא קני". רש"י: "אידי – שם חכם".

2. שבת עא ע"א: "ואמר ריש לקיש משום בר תוטני הכא במאי עסקינן כגון שאכלו בשני תמחויין". רש"י: "תוטני – שם חכם".

אלא שכבר כתב במקום זה בעל דק"ס, דף עז ע"א, שבכל הדפוסים הישנים חסרות המילים "שם חכם", והן נוספו על ידי רש"ל.⁴⁵ מכל מקום גם אם רש"י העתיק רק תוטני ולא הסביר יותר, הרי שמכאן משמע קצת כי זה שמו של החכם, ולא בר תוטני, ואם כן זה בניגוד ל"בר קזא" שראינו לעיל. אמנם ייתכן שרש"י העתיק רק תוטני, לא כדי להשמיענו מה שמו של החכם, אלא מפני סיבות אחרות, וכפי שהעיר במקום בעל דק"ס ועל כך נעמוד בהמשך.

3. עירובין לו ע"א: "דתני איו ר' יהודה אומר". רש"י:⁴⁶ "איו – שם חכם". מקום זה עומד בניגוד למס' 3 שהבאנו לעיל.

אכן גם כאן בדיקה של המקומות בתלמוד הנדפס שבהם כתב רש"י "שם חכם" מלמדת כי ברוב הגדול של המקרים העתיק רש"י בדיבור המתחיל את לשון התלמוד כפי שהוא.⁴⁷ נמצא אפוא, שרש"י סמך על המעיין בשמות מקומות וכן בשמות חכמים שידע כי הדיבור המתחיל אינו מדויק. מכאן שעלינו לומר כי באותם מקרים שרש"י לא נהג כן, אלא דייק בדיבור המתחיל, הסיבה לכך היא שהוא לא סמך על המעיין באותו מקום.

אפשר להביא לכך קצת ראיה מבבא מציעא עג ע"ב: "רבינא הוה יהיב זוזי לבני אקרא דשנוותא ושפכי ליה טפי כופיתא". ועל כך כתב רש"י: "לבני אקרא דשנוותא – שנוותא שם הנהר, אקרא קונטריא"ה בלע"ז, יושבים על שפת אותו נהר ויהיב להו רבינא זוזי" וכו'. כאן רש"י מדייק בשמו של הנהר, משום שהכתוב לפני זה בתלמוד, "לבני אקרא", הוא ביטוי הדורש הסבר. כלומר, רש"י לא סמך כאן על המעיין שיבין בעצמו מהו שם הנהר ומה הן המילים שאינן שייכות לו, ולכן הסביר כל פרט ודייק בו.

3. רש"י אינו משנה את הדיבור המתחיל, ובכך לכאורה יוצר קושי מסוים

בכל הדוגמות שראינו עד עתה ושבחן סמך רש"י על המעיין אכן ניתן לומר כי המעיין לא יטעה. אבל מצינו מקרים שבהם סמך רש"י על המעיין, ודומה בעיניי שהמעיין יכול להתקשות בדבר. הרי לנו דוגמה לכך.

45 בכתבי יד 2, 4, 6 אכן חסרות המילים "שם חכם". בכ"י 5 כתוב "כך שמו". בכ"י 1 יש מקום ריק, ונראה שהסופר לא ידע מה לכתוב.

46 כ"ה בכתבי יד 1, 2, 3 (בכתב יד זה: "שם החכם"). בכ"י 4 חסר העניין.

47 היחס קרוב ליחס הקודם. בכארבעים מקומות העתיק רש"י את נוסח התלמוד כפי שהוא, ואילו בכחמישה מקומות השמיט אותיות (או מילים) שאינן שייכות לשם החכם.

בראש השנה כב רע"א נאמר:

מעשה שעברו יותר מארבעים זוג ועיכבן רבי עקיבא כו'. תניא, אמר רבי יהודה, חס ושלום שרבי עקיבא עיכבן. אלא שזופר, ראשה של גדר, עיכבן, ושלח רבן גמליאל והורידוהו מגדולתו.
רש"י: שזופר – כך שמו.

ועתה הלומד שואל את עצמו, האם שמו של ראשה של גדר הוא שזופר, או שמו הוא זפר, והאות ש' היא תחילית בלבד. אין בידינו מקורות אחרים לשמו של ראשה של גדר, והכול מסתמכים רק על דברי התלמוד הללו. ואכן מצאנו שנחלקו חכמים בדבר, ואציין רק שניים מהם. רי"צ יולס כתב כי זפר היה ראשה של גדר,⁴⁸ אבל ר"א היימן כתב כי שמו היה שזופר.⁴⁹ אביא כאן את דבריו של ר"א קפלן בנושא זה,⁵⁰ שהם מעט המכיל את המרובה:

אולי יש לנקד זפר כמו צפר (איוב ב' י"א) וחלוף צדי בזיין נפרץ, והאות שין במלה "שזופר" אינה מן השם, שכן טהרת הסגנון: ח"ו ש... אלא ש... עי' מכלתא (יתרו פ"א) אמר ר' יוסי ח"ו לאותו צדיק שנתעצל במילה וכו' אלא שנתעצל בלינה וכו'. ויש קורין שזופר. ומדברי רש"י אין להוכיח, שכן פירש גם במס' ברכות (יט.) "בכרכמית כך שמה"⁵¹ אף על פי שהאות ב' שם ודאי נוספת.

ומכאן אנו עוברים לדוגמה שנייה, הקשורה לכך. במסכת בבא בתרא כו ע"א נאמר: "ואמר ר' חנינא, לא שכיב שכחת⁵² ברי, אלא דקן תאנתא בלא זימניה". כתב רש"י: "שכחת ברי – כך שמו". ועל כך כתב ר"י הלפרין:

פירש"י שבחת ברי, כך שמו. אם כן י"ל דכוונתו שלא תפרש שהיה בנו של ר' חנינא, ע"כ אמר לא שכיב שבחת ברי, ולשלול פירוש זה כתב שבחת ברי כך שמו⁵³... אבל הרשב"ם [ב"ב קכו ע"ב] כתב שבחת ברי שם הבכור, ולא היינו בריה דר' חנינא דאמר בפרק לא יחפור (ב"ב כ"ו א') א"ר חנינא לא שכיב שבחת ברי כו'⁵⁴...

ר"י הלפרין סבור שיש מחלוקת בין רש"י, הסבור ששם בנו של ר' חנינא אינו ידוע, אלא

48 רי"צ יולס (יאליש, בעל מלא הרועים), כנוס סופרים, הנקרא בית ועד לחכמים, קראקא תרמ"ד, דף כב ע"ג, ערך זפר.

49 תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, ערך שזופר.

50 ר"א קפלן, דברי תלמוד, חלק שני, ירושלים תש"ל, עמ' רמא הערה 1.

51 הבאנו זאת לעיל בדוגמה מס' 1 ליד הערה 31.

52 יש גורסים "שבחת", ועיין דק"ס. בפירוש רש"י לבבא בתרא כ"י 1 הנוסח הוא "שכחת ברי". בכ"י 2 מחוק כאן, ולא ניתן לקרוא.

53 ר"י הלפרין האריך כאן להביא ראיות לפירוש רש"י. וראה גם ר"י רחלין בקונטרס תקון הסדר על סדר הדורות, נדפס בקובץ הכרם, וורשא תרמ"ח, וצולם בסוף בסדר הדורות השלם, מהדורת אורייתא, ירושלים תשמ"ה ובדברי המגיה שם.

54 ר"י הלפרין סדר הדורות, ירושלים תשמ"ה, ערך שבחת.

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

שם אותו אדם היה שבחת ברי, ובין הרשב"ם, הסבור ששמו של בנו של ר' חנינא הוא שבחת. ר"י הלפרין דייק את שיטת רש"י מהעובדה שרש"י כתב "שבחת ברי, כך שמו", והרי די היה לו לכתוב "שבחת, כך שמו". מבלי להיכנס לשאלות נוספות הקשורות לחידוש זה⁵⁵ אנו רואים, כי הדיוק בדיבור המתחיל ברש"י הוא היסוד לדבריו. ברם ראינו כבר לעיל כי לא תמיד רש"י מדייק בדברי הדיבור המתחיל, אלא בדרך כלל הוא מעתיק את לשון התלמוד,⁵⁶ ולכן אי אפשר להסתמך על דיוק זה בלבד.

נצרך לכאן את בבא קמא קיב ע"ב, "כי הא דרבינא שהא למר אחא תריסר ירחי שתא", ורש"י שם: "מר אחא – זה שמו והיה לו חוב על חבריו ולא היה הלוא בעיר". כמה אחרונים⁵⁷ הסיקו מדברי רש"י כי שמו של האדם הוא מר אחא, והסבירו מה טעם ראה רש"י לנכון להודיע זאת.

ד. דברי רש"י ללא דיבור המתחיל וללא פירוש

מצאנו מספר מקרים שדברי רש"י כוללים משפט אחד או יותר, ואין הם פותחים בדיבור המתחיל אבל יש בהם משום הסבר ללומד. ברם מכיוון שאין הדברים קשורים ישירות לדברי התלמוד, אין רש"י יכול לצרף אליהם דיבור המתחיל. אין אני מתכוון למקרים שבהם רש"י מוסיף בדבריו קושיה או בירור בדברי התלמוד,⁵⁸ אלא כוונתי להסברים ממש, כדי שהלומד יבין את העניין. נכון שהדברים אינם מצויים באופן תדיר בדברי רש"י, אבל כל לומד תלמוד מכיר בכך.⁵⁹

55 כגון, האם באותה תקופה מצינו שלאדם יהיה שם המורכב משני שמות. וראה בעניין זה ר"ר מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך, עמ' נז-סח, בעלי דו-שם. וראה עמ' סב-סג, ובהערה כו, מה שדייק בדברי רש"י.

56 כדאי לציין כי בפירוש ר' גרשם נמצא "שכחת, כך שמו".

57 שיטה על בבא קמא למהריק"ש, תורת חיים לרא"ח שור, כוס הישועות למהרש"ך, נחלת ישראל לר"י הלר, פיעטרקוב תרס"ט. האחרון דן בשאלה, אם מצינו באותה העת שלאדם אחד יהיו שני שמות. ראה לעיל הערה 55.

58 כגון דברי רש"י על המשנה הראשונה במסכת ברכות ד"ה עד סוף האשמורה, ד"ה כדי להרחיק, ויש עוד בכגון אלו.

59 עמד על כך ארנד (לעיל הערה 3), עמ' 90, אות ג, ובהערה 287, ציין לכמה מקומות, וכן ציין לדברי רש"י פרידמן, שהעיר אף הוא על כך. אוסיף כאן כי ברש"י למסכת ערכין מצאנו כן פעמים רבות, ובהגהות הב"ח במקומות אלו תיקן את דברי רש"י בכך שיתחילו תמיד ב"דיבור המתחיל". הרי לנו מספר דוגמות: ג סע"א תרי הכל שוחטין והגהות הב"ח אות ג, ד רע"א ד"ה נהי וב"ח אות א, ו סע"ב ד"ה מלוה וב"ח אות ב, יא ע"א ד"ה שבשם וב"ח אות א, יג ע"א והצלצל וב"ח אות ג, יג ע"ב בנבל וב"ח אות ב, ד"ה וסועדי וב"ח ואת ג, ועוד (בדף ג ע"ב ד"ה שלא, לא הגיה הב"ח כמנהגו). בדף לד ע"א ד"ה מה שדה, נראה שלא היה באפשרות הב"ח באות א להוסיף דיבור המתחיל, ולכן הוסיף ברש"י ה"ג. עוד יש לציין לדף יד ע"ב ד"ה מחמת וב"ח אות ד, שהב"ח כמנהגו הוסיף דיבור המתחיל. אבל בשיטה מקובצת אות כב, לא הגיה כדבריו, ואתה למד ממנו שאף הוא סבור שיכול להיות הסבר ברש"י ללא דיבור המתחיל.

אנו נעסוק עתה בדברי רש"י ללא דיבור המתחיל, ואשר אין בהם פירוש לתלמוד. הבה נעיין במקרים אלו.

1. בדברי רש"י נמצא הביטוי: "הכי גרסינן" או בדומה לכך

ידוע הוא שרש"י בפירושו קבע, פעמים רבות, מה הוא הנוסח הנכון של התלמוד. הוא עשה זאת בכתבו הכי גרסינן (=ה"ג) או לא גרסינן (=ל"ג), ולפעמים גם נקט באותו דיבור את שני הביטויים הללו.⁶⁰ בדרך כלל דיבור של רש"י העוסק בקביעת הנוסח פותח בביטוי ה"ג, ואחריו כותב רש"י את נוסח התלמוד לפי הגהתו. נוסח התלמוד הנמצא בידינו כיום נדפס רובו ככולו על פי ה"ג שכתב רש"י. נמצא, כי לאחר הביטוי ה"ג תופענה מילים המתאימות לנוסח התלמוד שבידינו. מילים אלו היו יכולות להיחשב כדיבור המתחיל אילו נמצא אחריהן גם פירוש של רש"י. ואכן יש מקרים שנוסף בהם הסבר, אך יש מקרים שאין בהם הסבר, אלא רק משפט של קביעת נוסח, הפותח בביטוי ה"ג. ודבר דומה מופיע גם בדיבורי רש"י המכילים את הביטוי ל"ג.

אכן מצאנו מקרים יוצאים מהכלל, שבהם פתח רש"י בדיבור המתחיל ולאחריו כתב: הכי גרסינן, ואין כל קשר בין הדיבור המתחיל להכי גרסינן שבא אחריו.⁶¹

2. רש"י קבע נוסח מבלי שהשתמש בביטוי "הכי גרסינן"

יש מקרים שבהם רש"י מצטט מדברי התלמוד, וללא כל הסבר, ואין אתה מוצא בדבריו כל רמז לקביעת נוסח. לאמור, הביטויים ה"ג או ל"ג אינם נמצאים בדבריו. נמצא כי דיבורי רש"י הללו הם ללא דיבור המתחיל וללא פירוש.

על תופעה זו והסיבה לכך שמענו בדברי ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש). על דברי רש"י בבבא קמא קט רע"א, "בחייו ובמותו אם מת לא יירשנו",⁶² כתב מהריק"ש: "צריך עיון מה לימד בזה, ונראה שרצה לומר דהכי גרסינן משום דקשיא ליה מה שהקשו ז"ל... ובה מתרץ גם כן מה שהקשו וכו".⁶³ נמצא, כי לעתים כתב רש"י את הדיבור המתחיל לבד וללא פירוש, כדי להודיענו מה הנוסח הנכון בתלמוד.⁶⁴ אכן מהריק"ש אינו משיב על

60 ראה עוד מה שכתבתי בעניין זה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים,² רמת גן תשס"ה, עמ' 141-142 ובהערות שם.

61 ראה ראש השנה טו ע"א ד"ה מתיבי ר"ש בן יהודה אומר וכו', ד"ה דתניא וכו'. בהכרח עלינו לומר כי בשני המקרים הללו הדיבור המתחיל עומד בפני עצמו, ואף שאין אחריו הסבר, מצאנו בכגון זה בדברי רש"י וכמו שנראה לקמן.

62 כ"ה גם בחמשת כתבי היד.

63 שיטה על מסכת בבא קמא למהריק"ש, ירושלים תשס"ח, חלק שני, דף תתרג ע"א.

64 דומה שמצאנו דעה זו כבר לפני מהריק"ש. בחידושי ופירושי המהריק"ק על התורה, ירושלים תשל"א, שמות כו, כב, עמ' 79 כתב, שאחר שרש"י פירש את הפסוק "ונועדתי לך שם" העתיק אחריו את הפסוק "אשר אצוה אותך", ולא פירש כלום. לדעתו עשה כן רש"י כיוון שבכך רצה ליישב קושי מסוים בכתוב; ע"ש. הבאתי זאת אף שכתבתי שלא אפנה לפירוש רש"י למקרא,

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

השאלה מדוע במקרים אלו לא כתב רש"י ה"ג או ל"ג, כפי שהוא עושה במקרים אחרים שבהם הוא קובע את הנוסח.

כך גם דעת מהר"ם מלובלין על האמור בעבודה זרה מג ע"א:

דתניא, רבי יהודה מוסיף אף דמות מניקה וסר אפיס. מניקה, על שם חוה שמניקה כל העולם כולו. סר אפיס, על שם יוסף שסר ומפיס את כל העולם כולו.

רש"י: "סר אפיס – שסר ונעשה שר. והפיס את כל העולם – בשני רעבון והפיס כמו והפיס דעתו אלמא פרצוף אדם לרבי יהודה אסור".⁶⁵

כתב מהר"ם מלובלין בחידושו שם:⁶⁶

רש"י ד"ה סר אפיס שסר ונעשה שר וכו'. נ"ל שתיבת שסר הוא דבור בפני עצמו, והוי"ו של ונעשה היא יתירה, וכן צ"ל, שסר נעשה שר והפיס את כל העולם וכו', ור"ל מה שאמר בגמרא שסר, הוי פירושו נעשה שר. ומה שאמר והפיס את כל העולם, הוי פירושו בשני רעבון וכו'. וסר אפיס⁶⁷ דנקט רש"י בתחלת הדבור הוא גמרא בלא פירוש, ולא פירש בו רש"י מידי, אלא שר"ל כך הגירסא בגמרא סר אפיס, ואח"כ מתחיל דבור אחר שסר וכו' וק"ל.

מהר"ם מתקן את נוסח דברי רש"י שלפנינו, ויש לו סיוע מנוסח כתב היד המוזכר בהערה. החשוב לענייננו, שהכלל שקבע מהר"ם הוא אותו כלל שקבע מהריק"ש.

כך סבור גם רנ"נ רבינוביץ, בעל דק"ס. בעירובין לג סע"ב נאמר: "איתיביה רב בר שבא לרב פפא כיצד הוא עושה". רש"י: "מתב רב בר שבא כיצד הוא עושה". על דברי רש"י כתב רנ"נ רבינוביץ:

רש"י ד"ה (מתיב) רב כו' ליתא בכ"י ובד"ש ואחר מלת שייכא יש בכ"י נקודה המפסקת לומר שדבור בפ"ע הוא, והיינו מפני שהוא שם מוזר קבעו בגירסא שכן שמו, ואולי נקדו ונשמט מן המעתיקים. וכן דרך רש"י בכמה מקומות כמו בגיטין ל"ד א גידול בר רעילאי ושם בד' נ"ט א' וולס ובנדה מ"ה א יוסטני (ועי' לעיל כ"ט א אות מ) וכ"ה עיקר, דלנוסח שלנו היה לו לציין במלות כיצד הוא עושה, וגם אין לשון זה בגמ'.

הואיל ולפנינו חכם מתקופת הראשונים שברור לו כי רש"י יכול לכתוב פסוק ללא פירוש. וקרוב בעיניי לומר, שהוא הגיע למסקנה זו משום שידע שכך דרך רש"י בפירושו לתלמוד. אגב, בנוסחים לפנינו יש פירוש רש"י לפסוק זה, אבל אין זה משנה לגבי העיקרון שלמדנו כאן.

65 בכ"י 1 הנוסח הוא "וסר אפיס שסר. [יש כאן נקודה בכתב היד] נעשת שר והפיס את כל העולם" וכו'.

66 עמדתי על כך בקצרה בספרי הנזכר (לעיל הערה 60), בסוף הערה 142, ושם כתבתי כי אי"ה אדון בכך במקום אחר. אני מודה לבורא שסייעני להשלים את דבריי.

67 לפנינו הנוסח הוא "אפיס".

כלל זה מוסכם גם על ר"א עפשטיין. בתענית כו ע"א שנינו:

באחד בניסן בני ארח בן יהודה. בעשרים בתמוז בני דוד בן יהודה. בחמשה באב בני פרעוש בן יהודה, בשבעה בו בני יונדב בן רכב. בעשרה בו בני סנאה בן בנימין. בחמשה עשר בו בני זתוא בן יהודה. ועמהם כהנים ולוים וכל מי שטעה בשבטו. ובני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות. בעשרים בו בני פחת מואב בן יהודה. בעשרים באלול בני עדין בן יהודה. באחד בטבת שבו בני פרעוש שניה.

ועל כך כתב רש"י:

בני ארח בן יהודה – שכשעלו בני הגולה הם התנדבו תחילה באחד בניסן, וספק להם עצים עד עשרים בתמוז שהתנדבו בני דוד. ארח שמואל,⁶⁸ ומשבט יהודה היה. בני דוד – ממשפחת דוד המלך. סנאה בן בנימין זתוא בן יהודה. בני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות משפחה אחת הן, ובגמרא מפרש אמאי מיקרו הכי. בני עדין באחד בטבת שבו שני בני פרעוש שניה – ובגמרא מפרש אמאי קבעו להן אלו הזמנים.

בדיבור השני של רש"י המשפט "סנאה בן בנימין זתוא בן יהודה" אין לו דיבור המתחיל ואין הוא מחדש מאומה. על כך כתב ר"א עפשטיין: "נ"ל דתיבות אלו מיותרים או להגי' הגירסא ואח"כ מה"ד [=מתחיל הדיבור] בני גונבי וכו' וכן תיבות בני עדין שבתחלת דבור שאח"ז ומה"ד באחד בטבת וכו' ומ"ש ובגמרא מפרש קאי אכל ט' זמנים".⁶⁹ לאמור, או שיש טעות דפוס אצל רש"י, או שרש"י העתיק משפט זה ללמדנו שכך הוא הנוסח. וכן גם בדיבור השלישי, שרש"י העתיק את המילים "בני עדין", שאין בהן צורך להמשך ההסבר, יש לומר: או שזו טעות, או שרש"י בא לקבוע את הנוסח.

כלל זה קיבל גם ר"מ מאזוז, והראה כי בשלושים ושמונה מקומות מעתיק רש"י את דברי התלמוד ללא כל הסבר. מאזוז סבור כי המשותף לכל המקומות הללו הוא שיש בהם מילים שאינן שכיחות ואינן מוכרות, ויש חשש שיטעו בגרסה, וכדבריו:⁷⁰ "דרך רש"י להעתיק במלים זרות הגירסא המדוייקת, שלא ישתבשו בהן הסופרים". הרי לנו מספר

68 הב"ח הגיה: "ארח כך שמו" וכו'. ר"א עפשטיין, הנזכר בהערה שלהלן, הגיה "ארח שמו", וכן הוא בכ"י 1. בהמשך הדברים הנוסח שם כלפנינו, למעט שינויי נוסח מסוימים שאינם קשורים לענייננו.

69 ר"א עפשטיין, גנזי יוסף, בילגורייא תרצ"א, דף פז ע"א.

70 נאמ"ן (הוא ר"מ מאזוז), ארים נסי על יבמות, בני ברק תשס"ח, דף קכט ע"א בפירש"י על דף יז ע"א, ד"ה זו חדייב. הוא פרסם את דבריו לראשונה, כפי שכתב שם בספרו, בירחון אור תורה, אלול תשמ"ה, עמ' תרעז, וכן בסוף ספר יברך ישראל לר"י הכהן, ח"ב, אשקלון תשמ"ב, דף קצג ע"ב.

דוגמות מציוניו: ברכות נח סע"ב,⁷¹ שבת סו ע"א,⁷² צד ע"ב,⁷³ קמז ע"א.⁷⁴ במקומות הללו, כפי שיראה המעיין בהערות, לא הוסיף רש"י מאומה על דברי התלמוד. מסתבר שמטרתו היא ללמדנו, מהו הנוסח המדויק של המילים הללו.⁷⁵

נצרך לכאן את האמור בחולין נא ע"א: "אמר ליה, מפטיר כנסיות אנא לעילא מרבי רבה, והוה רב הונא ציפוראה ורבי יוסי מדא יושבין לפניו, ובאת לפני רבי מחט שנמצאת בעובי בית הכסות מצד אחד". וכתב רש"י: "לעילא מרבי רבה – מר' יהודה הנשיא. רב הונא צפוראה ור' יוסי מדא. מחט שנמצאת בעובי בית הכסות – מבפנים".⁷⁶ ועל כך כתב מהר"צ חיות בהגהותיו: "לא ידעתי מה רצה רש"י בזה דהרי הוא לשון הגמרא בעצמו". והעיר על כך רמ"מ שולזינגר:⁷⁷ "ופלא שלא זכר שכל מקום שמופיעים בגמ' שמות אנשים או בע"ח או מקומות או אפי' מלים שאינם שכיחים או שקשים לביטוי מביא אותם רש"י פשוט להראות כיצד כותבים אותם".⁷⁸

יש מי שאומר כי במקומות אלו אכן כתב רש"י ה"ג, אלא שהוא הושמט על ידי המדפיסים משום מה.⁷⁹ אבל בדיקה בכתבי היד של רש"י מלמדת שגם בהם לא היה כתוב במקומות אלו ה"ג, ולפיכך קשה לקבל סברה זו.

71 כתב שם רש"י: "ותא אמרי דקיימא בזנב טלה ואמרי לה דקיימא בריש עגלא". כך הם דברי התלמוד שם. וכ"ה גם בכ"י 1 בשינויים מסוימים.

72 כתב שם רש"י: "בר שירא". בתלמוד שם נאמר: "מתקיף לה רבא בר שירא". כ"ה גם בכתבי יד 2, 4, 6 (בשני האחרונים: "בר שירא"). בכ"י 5 הנוסח ברש"י: "בר שירא שם חכם".

73 רש"י: "להגיה ולקרות". בתלמוד שם נאמר: "כגון מר לעשות לו טס ולחפור ספר תורה להגיה ולקרות בו קא משמע לך". בכל כתבי היד, למעט מס' 1 שהעניין אינו נמצא בו, הנוסח כלפנינו. יש להעיר כי כאן אין מילים מוזרות שבגללן רש"י צריך לחשוש שמא הלומד לא ידע את הנוסח הנכון.

74 רש"י כתב שם: "בר היני". בתלמוד שם נאמר: "עולא איקלע לבי אסי בר היני בעו מיניה".

75 האמור בהערה 71 נראה קצת קשה לשיטתו, כיוון ששם כתב רש"י משפט ארוך שבו רק מילה אחת (יותא) עלולה ליצור קושי למעתיק.

76 בכתבי היד 1, 2, 4 הנוסח כלפנינו למעט שינויים שאינם קשורים לענייננו. בכ"י 3 העניין אינו נמצא.

77 רמ"מ שולזינגר, משמר הלוי, חולין נא ע"א, רש"י, ד"ה רב הונא צפוראה.

78 הוא ציין מספר מקומות, והם מנויים ברשימתו של ר"מ מאוזו. אבל הוסיף את "סנהדרין כ"ה ע"א בר ביניתוס (הוא דיבור בפ"ע ואחריו 'אוזיף, מלוה' כבהרבה דפוסים ולא כבדפוס וילנא שעשו מהכל דיבור אחד)". כן הוסיף את נידה לא רע"א, "למה ולד דומה". היינו גם כאן לפי דבריו רש"י בא לקבוע נוסח. אוסיף כי כן הוא גם ברש"י דפוס שונצינו רמ"ט. ביחס לנוסח התלמוד הרי שבכ"י מינכן, וכן בכ"י וטיקן 110 (ס' 8687 במתכ"י) ובכ"י וטיקן 113 (ס' 8680), הנוסח בתלמוד הוא "למה הולד דומה" ולכן קשה קצת לדעת מה הנוסח שממנו בא רש"י לאפוקי. עוד הוסיף את ברכות נא ע"א, ששם כתב רש"י (וכ"ה בכ"י 1) "והלכתא בכולהו יושב ומברך", שזה לשון התלמוד, ורש"י לא הוסיף מאומה. ועל כך כתב רמ"מ שולזינגר כאן, שרש"י בא "לאפוקי ממ"ש הב"י בסי' קפ"ג בשם א"ח, ויעוי' בדרישה שם".

79 ר"ר הלפרין, רש"י: חייו ופירושו, [בני ברק תשנ"ז], כך ג, עמ' 598-599. וראה לקמן הערה 81, על ערכין לד ע"א, שהבאנו שם את הגהת הב"ח, ומוכח ממנה כי גם הב"ח סבור שבמקומות אלו רצה רש"י להגיה, אלא נשמט מדבריו הביטוי ה"ג.

אכן על רשימתו של ר"מ מאזוז, שממנה נתתי רק מעט דוגמות, ניתן כיום להוסיף עוד כשלושים מקומות.⁸⁰ עיון בתוספת זו מלמד, שרק בשני מקומות מדובר בשמות אנשים או בשמות מקומות וכד', שיש חשש שהלומד לא ידע כיצד לכתוב אותם; בשאר כל המקומות מדובר במילים אקראיות מסוגיית התלמוד.⁸¹ לכן בהכרח עלינו לומר, כי ככל הנראה

80 חלק מהמקומות נודעו לי באמצעות פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן. אני מודה למר שמואל לוי מצוות הפרויקט, שבאדיבותו מצא במיוחד מקומות אלו למעני, כיוון שלא ניתן למצוא אותם בתכנת החיפוש הרגילה.

81 שמות מקומות וכדומה נמצאים בגיטין ו ע"ב, בעבודה זרה כה ע"א ובחולין סב ע"ב, סג ע"א, קיא ע"א. הרי הרשימה המלאה (לא כתבתי תמיד את כל המשפט): ברכות ו סע"א: עוז לעמו, וראה בדק"ס שם מ. שם יט ע"ב: בלאו דלא תסור, על מקום זה ראה עוד לקמן. שבת יז ע"א: בנות כותים [כ"ה גם בכ"י 2, 3, 4 (כה"י קשה לקריאה כאן, אבל כן מוכח מהמילים לפני ולאחרי מקום זה וכן מאורכו של המקום החסר), 5]. ראש השנה יז ע"ב: למי שמששים עצמו כשירים. בראש השנה יש מקומות נוספים, אבל כפי שנכתוב לקמן בסעיף 6, אלה הם מעשי ידי המדפיס. יומא עז ע"א: אשכחיה לדוביאל דהוה נקט איגרתא [כ"ה בכ"י 1 (אשכחיה לגבריאלי וכו'), 2 (אשכחיה לדוריאלי וכו'), 3 (כנוסח שלפנינו)]. אפשר שכאן רש"י כתב זאת בגלל השם המשונה, אבל הציטוט ברש"י ארוך מדי ולכן כתבתיו בשלמותו כדי שהמעין יראה זאת]. תענית יז ע"ב: דרך מיל ושינה (כ"ה גם בכ"י 1). שם יח ע"ב: אם מעמו. שם כ ע"ב (כ"ה גם בכ"י 1): כי ההיא אשיתא. שם כה סע"ב (כ"ה גם בכ"י 1): למה הדבר דומה. שם כו ע"א: בני ארח בן יהודה, והבאנו זאת לעיל. מגילה י ע"א: וכי תימא [ראה ארנד (לעיל הערה 3), עמ' 156 שכן הוא בכל כתבי היד. ארנד בעמ' 80 הערה 247, וכן בעיונים עמ' 288, סבור כי רש"י בא להפקיע מנוסח אחר שהיה בסוגיה, ע"ש]. יבמות מז ע"א: אלא עובד כוכבים מי לא וכו', ובשאלה מה בא רש"י ללמדנו ראה בדק"ס השלם שם, דף קע ע"ב הערה 36 (העירני ר"ש פיק), נג ע"א: לימא מסייע ליה לרבה [אחרי זה נמצא ברש"י: ה"ג גט לזו וחליץ לזו וכו'. ואם אכן רש"י היה רוצה להודיעני מה הנוסח הנכון במלים: לימא מסייע ליה לרבה, הרי היה יכול לשים את: ה"ג, בראש המשפט]. אמנם בספר גנוי יוסף (לעיל הערה 69), כתב שדיבור זה ברש"י הוא המשכו של הדיבור הקודם. עב ע"ב: ערל שמוותר. צח ע"א: דהא שני אחין [גם אחרי זה יש ברש"י: ה"ג]. קכא ע"א: ואסקוה אבי הדיא. נויר (המיוחס לרש"י) כט ע"ב: רבי יוסי אומר לידע. מג ע"א: ואכתי לא אפשר. גיטין ו ע"א: כפר סיסאי – שם מקום. דברי רש"י לכאורה תמוהים, שהרי בתלמוד נאמר: "אמר לו בני, מהיכן אתה, אמר לו רבי, מכפר סיסאי אני". וא"כ מה בא רש"י ללמדנו. ואכן באמרי בנימין לרמ"ב יו"ק, בני ברק תשס"א, כתב שרש"י בא לומר ששם המקום הוא כפר סיסאי, ולא סיסאי. אבל בכתבי יד 1, 4, 5, 6, חסרות ברש"י המילים שם מקום, והעירו בדק"ס השלם, עמ' מז הערה 8, כי לפי נוסח זה צריך לומר שרש"י בא "לאוקמי גירסא", שהרי יש נוסחים שונים בשם הכפר. בבא קמא כו ע"א: אדם שחייב [כ"ה גם בכ"י 3, 4, 5 (בהם חסר כל הדיבור: עליו... גלות)]. לא ע"ב: לא לבר מראשון. קט רע"א: בחיי ובמותו וכו', והבאנו זאת לעיל. ב"מ כז ע"א: אמר ליה לא תסמי. סנהדרין נה ע"א: תניא דלא כתריויהו. צא ע"א: לך עלה להר. קיא ע"ב: אין פלילה אלא דיינין. ע"ז כה ע"א: איזהו היא מלחמה. לב ע"א: בן [בדפ' ויניציאה חסרה מלה זו] גודא [הרי לנו שם אחד ברשימה זו]. ס ע"ב: או שהיה מטפח. מנחות סו ע"א: ר' יוסי חזי וכו'. חולין מט ע"א: והילכתא. סב ע"ב: צרדא. סג ע"א: לקני [שני אלה נחשבים כשמות]. צח רע"א: ביצים טהורות. קו סע"ב: דמחיין רבאי. קיא ע"א: לטטלפוש [שם מקום]. קיד ע"א: מה לאמו [כ"ה גם בכ"י 1, 2, 3]. קלא ע"ב: וקמסיים מילתיה אימר [בדפ' ויניציאה: אימא] דאמר. קלט ע"ב: חד תנו. ערכין ח ע"ב: במאי קמיפלגי. בדפוסים מאוחרים הוסיפו בד' [וכו'], אבל גם אם הגהה זו נכונה, אין התיקון נכון כפי שיראה המעיין. לד ע"א: הכא קא שקיל ליה.

בא רש"י להפקיע מנוסח אחר, אף שלא כתב ה"ג; או שיש כוונה אחרת לרש"י, ואין אנו יודעים כרגע מה היא.

בעניין זה יש לציין לחידוש נוסף, על יסוד האמור בגיטין נא סע"א, ברש"י דיבור המתחיל שני שוורים. כך כתבו מהדירי דקדוקי סופרים השלם באותו מקום: "ועוד יש לדייק כן מדהאריך רש"י בדיבור המתחיל שני וכו' נשבע, וכנר' לאוקמי גירסא, ואפשר עוד שבספרים שלנו נשמטו בטעות ברש"י תיבות 'ה'ג' בתחלת הדיבור".⁸² לאמור, אם רש"י מאריך בדיבור המתחיל יתר על המידה, שלא כדרכו, ניתן לומר שאולי הוא רוצה ללמדנו בזה על ענייני נוסח. אכן מגדר השערה לא יצאנו, והדבר עדיין צריך בירור.

3. רש"י קבע נוסח נכון של הגייה

רמ"מ שולזינגר שהובא לעיל מחדש חידוש נוסף. בחולין קלד ע"א נאמר:

דאמר ר"ש בן לקיש: מאי דכתיב עני ורש הצדיקו (תהלים פב, ג) מאי הצדיקו, אילימא בדינים והא כתיב ודל לא תהדר בריבו (שמות כג, ג), אלא צדק משלך ותן לו.

וכתב על כך רש"י: "אילימא בדין – לראות לו זכות בדין. צדק משלך ותן לו".⁸³ על השאלה מה בא רש"י לומר במילים "צדק משלך ותן לו" השיב רמ"מ שולזינגר: "כונתו להדגיש את הניקוד 'צדק' (צד"י פתוחה דל"ת בצירי)".

כפי שצויין בסעיף הקודם, כבר רנ"ג רבינוביץ אמר רעיון זה, על יסוד אותם שיקולים ששמענו. ואכן לכאורה מציאנו כן במפורש במקום נוסף. שנינו בחולין לב סע"א:

שחט את הוושט ופסק את הגרגרת, או פסק את הגרגרת ואח"כ שחט את הוושט, או שחט אחד מהן והמתין לה עד שמתה, או שהחליד את הסכין תחת השני ופסקו, רבי ישבב אומר נבלה, ר"ע אומר טרפה.

הב"ח הגיה כי צריך לומר ברש"י כך: ה"ג הכא קא שקיל ליה. לאמור, לדעת הב"ח רש"י בא לקבוע כאן את נוסח התלמוד. ונמצא שאף דעתו של הב"ח מצטרפת לשאר החכמים שהוזכרו בפנים. וראה עוד בסוף הערה זו על שיטת הב"ח בזה. תמורה כז ע"א: גבי קדשי בדק הבית. מעילה ז ע"ב: נמצא מעשה דמים. נדה מג סע"א [עובדת כוכבים] סתם וכו'. נוסף בדפוס וילנא כיוון שלא העלו בדעתם שיתכן הסבר ברש"י ללא ד"ה. שם נט ע"א: מהו דתימא. סב ע"א: רמזא דפרזלא. וראה מסורת הש"ס. סט סע"ב: אלמנה שאינה. אוסיף גם את ב"מ נו ע"א: אלא מן דפוסים הרבה ניהוש דלמא מפריש מן הפטור כו', אבל בבארות המים הגיה שדברי רש"י הללו הם חלק מהדיבור הקודם, וגם חלק מהדיבור הבא. מנחות ס ע"א: יכול לא יתן כלי כו'. הב"ח בהגהותיו מחק את כל דברי רש"י הללו, וטעמו מובן, שהרי רש"י אינו מסביר כאן מאומה ולכאורה זה מיותר. אבל ריבוי המקומות מסוג זה מלמד שאין למחוק זאת. שם פז סע"א: מאי הוי אמרי (על פי רש"י כת"י). על כל האמור יש להוסיף עוד שלושה דיבורים כאלה ברש"י הוריות. ראה פירוש רש"י למסכת הוריות על פי כ"י פרמה, מהדורת ר"ב דבליצקי, ירושלים תשס"ה, מבוא, עמ' 17 הערה 65. לא ניכנס כאן לשאלה, אם הפירוש המיוחס לרש"י על הוריות הוא אכן מרש"י.

82 דקדוקי סופרים השלם על מסכת גיטין, ירושלים תש"ע, דף נא סע"א (בדפי הספר כט ע"א), סוף הערה 50.

83 בכתיב יד 2, 4 הנוסח כלפנינו, למעט שינויים שאינם קשורים לענייננו.

וּכְתַב רִשִׁי: "יֵשֶׁבֶב – שֵׁם חֲכָם וְכֵן הוּא בְּדַבְרֵי הַיָּמִים (א כד) גְּבִי מִשְׁמֵרוֹת". וְעַל כֵּן כָּתַב ר"ב אֲשַׁכְנִזִי:

ר' יֵשֶׁבֶב בִּקְצַת סִפְרִים כָּתוּב בְּפִירוּשֵׁי רִשִׁי ז"ל יֵשֶׁבֶב שֵׁם חֲכָם וְכֵן הוּא בְּדַבְרֵי הַיָּמִים גְּבִי מִשְׁמֵרוֹת, וְהוּא טְעוֹת סוֹפֵר דְּפִשְׁטָא דְּהֵיִינוּ שֵׁם חֲכָם. וְהַנֶּחֱן כְּמוֹ שִׁמְצָאֵתִי בִּקְצַת סִפְרִים,⁸⁴ יֵשֶׁבֶב וְכֵן הוּא בְּדַבְרֵי הַיָּמִים גְּבִי מִשְׁמֵרוֹת כְּהוֹנָה. וּבִסְפָּר יִשְׁן מִצְאָתִיהוּ נִקּוּד יֵשֶׁבֶב וְכֵן הוּא בְּדַבְרֵי הַיָּמִים גְּבִי מִשְׁמֵרוֹת כְּהוֹנָה, פִּירוּשׁ אֵתָּא לְמִימָר דְּלֹא נִקְרָא יֵשֶׁבֶב כְּמוֹ שְׁאֵנוּ רִגְלִין לְקִרְוֹת, אֲלֵא הֵכִי קִרְיָנָא יֵשֶׁבֶב וְכֵן כְּתִיב בְּדַבְרֵי הַיָּמִים לְיֵשֶׁבֶב אַרְבַּעַה עֶשֶׂר [דְּבִרֵי הַיָּמִים א כד, יג]. וְתַנָּא יְרוּשְׁלָמָא הוּא וְקִצֵּר הָאֵלֶּף, כִּי הֵיכִי דְאִמְרִי בְּפ"ק דְּב"ק [ו ע"ב] חֵב הַמְזִיק וּמַבְעִי לִיה לְמִימָר חַיִּיב הַמְזִיק.⁸⁵

הֵיִינוּ, לֹא יֵיתֵכֵן שְׂרֵשׁ בֹּא לְלַמְדָּנוּ שֶׁהוּא שֵׁם חֲכָם, שֶׁהִרִי זֶה בְּרוּר לְכוּל, כְּנִרְאָה מִשּׁוּם שֶׁהוּא מְכֻוֹנָה בְּתוֹאֵר רַבִּי, אוֹ מִשּׁוּם שֶׁשֵּׁם זֶה יְדוּעַ וְנִפְוֶן.⁸⁶ אֲלֵא רִשִׁי בֹּא לְלַמְדָּנוּ בְּדִיבּוּר הַמִּתְחִיל כִּיִּצֵּד יֵשׁ לְהַגּוֹת שֵׁם זֶה, וְיֵיתֵכֵן שְׂאֵף רִשִׁי נִיקֵּד⁸⁷ שֵׁם זֶה בְּדִיבּוּר הַמִּתְחִיל. לְכַאֲוֶרָה יֵשׁ לְהַבִּיא סִיוַע לְדַבְרֵי ר"ב אֲשַׁכְנִזִי, שֶׁהִרִי כְּשִׁלּוּשִׁים פַּעֲמִים כָּתַב רִשִׁי בְּתִלְמוּד עַל שְׁמוֹת שֶׁל אֲנָשִׁים "שֵׁם חֲכָם", וְאֵכֵן לֹא נִזְכֵּר בָּהֶם הַתּוֹאֵר רַב, וְחֵלֶק מֵהֶם הֵבֵאנוּ בְּסִיעֵף הַקּוּדִם. אֲמָנָם סְבִיר לִמְרָא שֶׁהֶם הָיוּ חֲכָמִים, שֶׁהִרִי שְׁנוּ בְּרִייתוֹת שֶׁהוּבָאוּ בְּתִלְמוּד אוֹ הִשְׁתַּתְּפוּ בְּשִׁקְלָא וְטִרְיָא, אֲבָל לֹא נִזְכְּרוּ בְּתוֹאֵר רַב. אִם כֵּן לְכַאֲוֶרָה הַצֵּדֵק עִם ר"ב אֲשַׁכְנִזִי, שֶׁלֹּא סְבִיר שְׂרֵשׁ יִכְתּוּב "שֵׁם חֲכָם" עַל אָדָם שֶׁנִּתְכַּנֶּה בְּתוֹאֵר "רַבִּי". אֲבָל יֵשׁ מְקוֹם אֶחָד יוֹצֵא מִהַלְלָל, וְהוּא בְּפִסְחִים סָה ע"ב: "אִמְרָא רַב עִילִישׁ, טִיעוֹת". וְכָתַב רִשִׁי: "אִמְרָא רַב

84 בכ"י 3 הנוסח של רש"י הוא "ישבב שם אדם וכן הוא בדברי הימים גבי משמרות". בכ"י 4 הנוסח: "ישבב וכן הוא אמר בדברי הימים גבי משמרות". בכ"י 2 – "ישבב וכן הוא בדברי הימים גבי משמרות". בכ"י 1 – "ישבב [הניקוד בכתב היד] וכן הוא בדברי הימים גבי משמרות".

85 שיטה מקובצת (ראה לעיל הערה 29).

86 אגב, שם זה מוזכר בתלמוד במקומות נוספים, כגון יומא מז ע"א (כהן גדול), יבמות מט ע"א, כתובות נ ע"א (בשני האחרונים ר' ישבב) ועוד, ורש"י לא כתב מאומה.

87 יש עוד מקומות שדרוש בהם ניקוד ולא דווקא בדיבור המתחיל, כגון בסנהדרין ד סע"ב מנוקד בדפוסים בשני דיבורים ברש"י, ואפשר שרש"י ניקד בעצמו. בסוטה יא ע"א, בסוף ד"ה הנני (נמצא בסוף העמוד הקודם) מקים, כתב רש"י: "ויקרא לה יד אבשלום כך היא נקראת". אבל בנוסח רש"י בדפוס ויניציאה ובעין יעקב הנוסח הוא "כך הוא נקוד". יש לדעת כי בפסוק נמצאת פעמיים המילה ויקרא ובניקודים שונים, ולכן רש"י הדגיש זאת, ואולי גם ניקד בעצמו. בתוספות עירובין יז ע"א ד"ה קורותיו כתבו: "בפירוש רש"י כתיבת ידו נמצא כתוב קורתו או לחיו", ולכאורה הכוונה היא שיש הבדל בכתיב. אלא שכבר במלאכת שלמה בפירוש למשנה שם (ט, ג), יש רמז שהכוונה לניקוד. והנה בקטע שנתגלה זה עתה, המכיל מדבריו של ר"ש משאנץ לתלמוד, הוא כתב: "בפירוש" כתיבת ידו נקד קורתו או לחיו". ראה מאמרם של עמנואל-קוגל "Des fragments du commentaire perdu de Samaon de Sens sur le Talmud decouverts a la bibliotheque de Colmar", REJ 170 (2011), p. 515. לאמור ר"ש משאנץ מעיד, שהוא ראה את כתב ידו של רש"י בפירושו לתלמוד, שבו רש"י ניקד מילים לצורך פירושו.

עיליש, שם חכם". לכאורה קשה על רש"י: הרי אדם זה נתכנה בתואר רב, ומה הוסיף רש"י באמרו "שם חכם"? אולי חשש רש"י שאדם יקרא את המשפט בתלמוד כך, "אמר רב – עיליש טיעות", ונמצא שהמדבר בקטע הוא האמורא הידוע רב, ויש להסביר את צמד המילים "עיליש טיעות".

4. דרכו של רש"י להעתיק פסוקים

מצאנו במספר מקומות שרש"י מעתיק בתוך פירושו פסוק שלם, וללא כל דיבור המתחיל. יש מקומות שפסוק זה אינו נזכר כלל בתלמוד, ויש מקומות שהפסוק נזכר בתלמוד. במקומות שהפסוק אינו נזכר אפשר שהדבר מלמד על נוסח אחר שעמד לפני רש"י. במקומות שהפסוק נזכר בתלמוד עצמו ייתכן שבתלמוד שהיה בידי רש"י לא היה הפסוק בשלמותו ורש"י ראה לנכון להשלימו, או שמא היה לפניו נוסח אחר, וכפי שכתבנו במקרה הקודם. להלן מספר דוגמאות:

1. פסחים פז רע"ב. בדברי רש"י נמצא: "כי אבדם מלך ארם וישימם כעפר לדוש".⁸⁸ וכתב על כך ר"י הכהן: "אינו מובן מה רצונו בזה, ואולי גירסא אחרת הייתה לו בגמ' ורצה לומר מה היא הגירסא הנכונה אלא דא"כ היל"ל ה"ג כי אבדם וכו' כדרכו בקודש".⁸⁹
2. חגיגה ד ע"ב: "הא מני רבי עקיבא היא, דמרבי לערל כטמא. דתניא, רבי עקיבא אומר איש איש לרבות את הערל". רש"י: "הכי גרסינן – דמרבי ליה ערל כטמא. איש איש – מזרע אהרן והוא צרוע או זב. לרבות את הערל – שהוא כטמא, שלא יאכל תרומה אם כהן הוא".⁹⁰ בדיבור השני השלים רש"י את הפסוק הנזכר בתלמוד, אבל לא השלימו עד תומו.⁹¹
3. כתובות קיב ע"ב. בדברי רש"י נמצא:⁹² "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו". פסוק זה נזכר גם בתלמוד, ויש לשאול מה הוסיף רש"י על התלמוד. אכן בחלק מכתבי היד של התלמוד⁹³ מובאת רק תחילתו של הפסוק, "כי רצו עבדיך את אבניה"; ואפשר אם כן שכך היה לפני רש"י והוא השלים את הפסוק, הואיל והדרשה מסתמכת על חלק זה של הפסוק.⁹⁴

88 בכ"י וטיקן 134 (F 8611) נוסח התלמוד (קשה קצת לקרוא, ואפשר שיש טעות בקריאתי) הוא "כי אבדם המלך אשרה להש כעפר". ברור שיש כאן טעות. בכ"י ביהמ"ל באמריקה Rab. 1623 (F 40375) הנוסח כלפנינו, אלא שבמקום "מלך ארם", כתוב "מלך אשור". בשאר כתבי היד הנוסח כלפנינו. דק"ס לא ציין כאן מאומה.

89 ר"י הכהן, יברך ישראל, ח"ד, ירושלים תשס"ו, דף שנג ע"א.

90 כך הוא בדפוס פיזורו רע"א, בדפוס ויניציאה ובכתבי יד 1, 2 בשינויים קטנים ביותר. בשרידי בבלי, מהדורת רח"ז דימיטרובסקי יש שינויי נוסח משמעותיים יותר, אבל אין הם קשורים לענייננו, והנוסח שם בעניין הפסוק הוא כשאר העדים.

91 הפסוק הוא: "איש איש מזרע אהרן והוא צרוע או זב בקדשים לא יאכל עד אשר יטהר והנגע בכל טמא נפש או איש אשר תצא ממנו שכבת זרע" (ויקרא כב, ד). וראה גם במנחות צב סע"א ברש"י כת"י, ד"ה ת"ר הפר, וכן ד"ה החי, וגם ברש"י שם.

92 כ"ה בכל כתבי היד.

93 על פי דק"ס השלם למסכת כתובות, ירושלים תשל"ז, עמ' תקסט.

94 פירוש בשם האדמו"ר מגור בעל האמרי אמת כתב א' סורסקי, ראש גולת אריאל, ח"א, תל אביב

4. סנהדרין ק ע"א:

ייתב רבי ירמיה קמיה דרבי זירא, ויתבי וקאמר: עתיד הקדוש ברוך הוא להוציא נחל מבית קדשי הקדשים ועליו כל מיני מגדים, שנאמר ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל לא יבול עלהו ולא יתם פריו לחדשיו יבכר כי מימיו מן המקדש [המה] יוצאים והיה פריו למאכל ועלהו לתרופה (יחזקאל מז, יב).

רש"י: "מעין בית ה' יצא והשקה את נחל שטים (יואל ד, יח). מגדים – דינטר"ס בלעז, כל מיני פירות מתוקים. יבכר – בכל חדש וחדש יתבשלו בו פירות".

רש"י מביא סופו של פסוק מספר יואל, "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים" (יואל ד, יח), שאינו נמצא בתלמוד, ולא מובן מה רצונו. לפיכך כתב רמ"מ שטגר כי בדברי רש"י שלפנינו חסר דיבור המתחיל ויש להוסיפו, וכצ"ל ברש"י: "להוציא נחל כו' כמ"ש ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים"; והוא מסביר כי רש"י רצה בזה לומר "דהך נחל הוא להשקות נחל השטים"⁹⁵.

5. עבודה זרה יח ע"ב. בדברי רש"י נמצא: "אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם כי כלה ונחרצה שמעתי"⁹⁶. ועל כך כתב רי"י ורשנר: "וכוונת רש"י כי הוא אותו הפסוק דלהלן,⁹⁷ או שרש"י ל"ג בגמ' רק עד תתלוצצו ומש"ה מביא כבר כל הפסוק והדרשה דכאן מ'מוסריכם"⁹⁸.

6. תענית ג ע"ב. בדברי רש"י נמצא: "יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר וגו'". כתב ר"ד חורי: "לא ידענא מה בא לפרש. וי"ל דבא לפרש דמסיפא דקרא קא דייק מן השמים משמע שיבוא המטר קצת אבל בלא זה ליכא ראייה דדילמא אבק [ועפר ולא] גשם אבל מדקאמר מן השמים משמע כן". ופירש שם המגיה, שכוונת ר"ד חורי היא שלכך הוסיף רש"י בהמשך הפסוק את המילה "וגו"⁹⁹.

ראוי לציין שעל יסוד דוגמה זו, וכן על יסוד דוגמות נוספות, כתב רצ"ה חיות בדבר ייחוס פירוש רש"י לתענית כדברים האלה:

משונה פירש"י למסכתא זו במה שדרכו להעתיק עוד הפעם את כל לשון הקרא אשר הובא בגמרא ואחר כך מפרש הענין לא כן בפירושו לשאר מסכתות שבתלמוד, אינו מציין רק תחלת הקרא כיון שכבר נעתק הקרא בתלמוד ידוע כי הפצלת הדברים בלי טעם הוי אך למוותר: ז ע"ב ד"ה שנאמר הרעיפו שמים ממעל

תש"ן, עמ' שיז. הביאו זאת גם רא"נ קליין, רא"ד מנדלבוים ור"י לפקוביץ, דף על הדף, על מסכת כתובות, ירושלים תשס"ז, דף שס ע"ב.

95 רמ"מ שטגר, בארות המים, ירושלים תשנ"ד, על סנהדרין שם, דף רפח ע"א.

96 כ"ה גם בכ"י 1, ויש שם שינויי נוסח שאינם לענייננו.

97 כלומר הפסוק נזכר לעיל בתלמוד ע"ש.

98 רי"י ורשנר, סדר יעקב, ירושלים תשנ"ה, דף קיד סע"א.

99 ר"ד חורי, כסא רחמים על תענית חגיגה וסוכה, נתיבות תשמ"ה. את מסכת תענית הגיה ר' מאיר מאזוז (ראש ישיבת כסא רחמים, הידוע בכינויו נאמ"ן). על תוספת וגו' בדברי רש"י ראה עוד באמור בסעיף הבא.

ושחקים יזלו צדק, הנה מכפיל ומעתיק לשון הקרא עד תום אשר מובא בש"ס ואחר כך מפרש.¹⁰⁰

כן ציין למקומות נוספים ברש"י תענית.¹⁰¹ והוא מסיים: "ולא מצינו דומה לו רק בפרש"י פסחים פ"ז רע"ב ד"ה כי אבדם מלך ארם וישימם כעפר לדוש, ועוד במקומות מועטות על דרך הזרות". פרט לפסחים הוא לא ציין למקומות נוספים.

5. רש"י מוסיף את המילה וגו'

לעיל ראינו, כי ר"ר חורי סבור שרש"י הוסיף את המילה וגו', כדי לציין כי הדרשה בגמרא נסמכת על המשך הכתוב. כך כתב גם ר' דוד הכהן, תלמיד רש"ל, על האמור בגיטין נט ע"ב. נוסח התלמוד הוא "ר' חייא בר אבא אמר מהכא וקדשתו לכל דבר שבקדושה", וכתב רש"י:¹⁰² "וקדשתו, כי את וגו'". ועל כך כתב ר' דוד הכהן:¹⁰³ "ענין בפ' אמור (ויקרא כא, ח) דיליף ליה רש"י מסיפיה דקרא קדש יהיה לך, וע"ש בר' אליה מזרחי, וגם בכאן שמעתין זו היא כוונת רש"י דפי' וגומר".¹⁰⁴ שיטה זו בהסבר דברי רש"י היא שיטה כללית, וצריכה להתאים לכל מקום בדברי רש"י.¹⁰⁵ אבל מצאנו חכמים אחרים שדנו בדברי רש"י הללו בצורה מפולפלת, ויישבו את דבריו אך ורק בסוגיה זו, ונמצא שזו שיטה מקומית בלבד, ולא נאריך בזה כאן.¹⁰⁶

100 שו"ת אמרי בינה, סימן ה, אות ה. וכן דן בקצרה בנושא זה גם בסוף הגהותיו (במהדורות החדשות הדפיסו זאת בתחילת דבריו) על מסכת תענית. אבל שם השמיט את ענין הפסוקים.

101 אלה הם דבריו בהמשך: "שם שם ד"ה גשם העתיק גם כן כל המקרא. י"ב ע"ב ד"ה קדשו צום קראו עצה אספו זקנים ורש"י הוסיף להעתיק גם כן סיום הקרא כל יושבי הארץ בית ה' אלהיכם וזעקו אל ה' הוסיף מה שלא הובא בגמרא ואינו הכרח גם כן למה שלמדו בש"ס כאן. י"ג ע"א ד"ה על מעל הגולה במנחת הערב קמתי מתעניתי ואקדשה בגדי ומעילי ואכרעה על ברכי ואפרשה כפי אל ה' אלהי ע"ש העתיק כל לשון הקרא ללא צורך. כ"ב ע"ב ד"ה וישלח אליו מלאכים לאמר מה לי ולך מלך יהודה וגו' העתיק כל הקרא ואחר כך מפרש בכל התחלה כל ענין וענין לפני עצמו ודרך זה זר בפירושו".

102 בדק"ס השלם, מהדורת מכון התלמוד, עמ' קנג, צוין כי בכ"ז נ (כ"ז 3) נוסף אצל רש"י "כי את לחם אלהיך הוא מקריב" (ויקרא כא, ח). בכתב יד אחר (כ"ז 5) נוסף "לחם". אבל בכ"ז ד (כ"ז 2) נוסף "קדש ה' חלל וגומר" (ויקרא יט, ח), וזו טעות, כיוון שהפסוק בשלמותו הוא "ואכליו עונו ישא כי את קדש ה' חלל ונכרתה הנפש ההוא מעמיה", ואין בפסוק זה "וקדשתו". בסוגריים רשמתי את המספרים המתאימים לנספח למאמר זה. בכ"ז 5 הנוסח הוא "וקדשתו כי את כו".

103 ר' דוד הכהן מאובן, מגדל דוד, שלוניקי שני"ז. העתקתי על פי המהדורה החדשה, הנקראת כך: מבית מדרשו של מהרש"ל למסכת גיטין, טורונטו תש"ן, עמ' קסז.

104 וכן כתב גם בהגהות מצפה לאיתן בש"ס וילנא, ודחה את דברי בית לוי הנזכר לקמן בהערה 106.

105 אמנם יש להעיר כי פעמים מצאנו שרש"י כותב כי הדרשה מסתמכת על סוף הפסוק, ומצטט את הפסוק, ואין הוא מסתפק בציון וגו'. ראה ברכות ז ע"ב, ד"ה ושמתי מקום, יב ע"ב למען תזכרי, שם ופרשת משקלות, ועוד.

106 ר"ל ב"ר שלמה מבראד, בית לוי, זולקווא תצ"ב, דף לא ע"ד; ר"א לוין, שו"ת אבני חפץ, בילגורייא תרצ"ד, סי' עא, אות ד.

מצאנו שיטה אחרת, שניתן לומר שאף היא שיטה כללית, בהסבר וגו' שהוסיף רש"י. בשבת כג ע"א נאמר: "והיכן צונו, רב אויא אמר מלא תסור". וכתב רש"י: "מלא תסור, מן הדבר אשר יגידו לך וגו'".¹⁰⁷ ועל השאלה מה הוסיף כאן רש"י על דברי התלמוד השיב רי"ש נתנזון:¹⁰⁸ "והכוונה פשוטה דלא תסור הוא אמצע הפסוק [והרי נאמר במגילה כב ע"א: "כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן"¹⁰⁹ – יש"ש] ורש"י ג"כ לא הביא כולו שהרי מסיים ימין ושמאל ולכך כתב רש"י וגומר".¹¹⁰ אבל דומה שניתן לפרוך הסבר זה מדברי רש"י בברכות יט ע"ב,¹¹¹ שגם שם נאמר "תרגמה רב בר שבא קמיה דרב כהנא בלאו דלא תסור", וכתב רש"י: "בלאו דלא תסור וגו'". ברור אפוא, שרש"י הוסיף את וגו' כדי ללמדנו, שהדרשה נסמכת על סוף הפסוק: "מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".¹¹²

6. הדיבור המתחיל בראשי פרקים וגם במשניות מסוימות אינו מדברי רש"י
א' ארנד, שחקר את נוסח רש"י לראש השנה,¹¹³ היטיב לתאר את שאירע לפירוש רש"י במהלך הדורות. לדבריו לא ציין רש"י את תחילת ביאורו למשנה או לתלמוד בסימון מיוחד. המדפיסים הם שהוסיפו את הציונים מתני' או גמ', ואף הוסיפו לעתים מספר מילים ראשונות מהמשנה, אף שרש"י לא פירש אותן. נמצא, כי הדיבור המתחיל בראשי פרקים וגם במשניות מסוימות אינו מדברי רש"י. אכן היו אחרונים שסברו שאלו הם דברי רש"י, ודייקו מהם דיוקים שונים.¹¹⁴ נוסף על כך, כי במקום אחד בדפוסי התלמוד כיום, במשנה

- 107 בכ"י 2 הנוסח הוא: "לא תסור מן הדברים אשר יגידו לך וגו'". וכ"ה בכ"י 3, אבל בלי גו'. בכ"י 4: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך [כאן כתובה מילה שקשה לקרוא, אולי וגו']". בכ"י 5 כמו כ"י 4, אבל בלי גו'. בכ"י 6: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו וגו'".
- 108 רי"ש נתנזון, שו"ת שואל ומשיב, תליתאה, ח"ג, סי' נא. תודתי לר"ב דבליצקי שהפניתי למקור זה, ולדבריו בזה שנתפרסמו במאסף ישורון כד (ניסן תשע"א), עמ' תתל הערה 36.
- 109 ר"ב דבליצקי, הנזכר בהערה הקודמת, העיר שבחידושי רי"ש נתנזון לשבת שם העיר המהדיר, שמדברי רי"ש נתנזון במקום אחר עולה שאיסור כל פסוקא וכו', הוא גם בכתב.
- 110 ר"ב דבליצקי יישב זאת ביישוב מקומי, המתאים רק למקום זה. לאמור, רש"י הוסיף מה שהוסיף כדי שלא נחליף פסוק זה בפסוק "ולא תסור מכל הדברים אשר אנכי מצוה אתכם היום" (דברים כח, יד) וגו'. אמנם הפירכא שכתבתי בפנים על רי"ש נתנזון חלה גם על דבריו.
- 111 וכן ניתן לפרוך זאת מהאמור לעיל ליד הערה 91.
- 112 מעניין כי בברכות בכ"י 2 הנוסח הוא "בלאו דלא תסור מכל הדברים אשר יגידו לך". הרי לנו מצד אחד הוכחה לדברינו, ואילו מצד שני הפסוק המועתק כאן הוא משובש.
- 113 מחקרו עתיד להתפרסם בספרו, פירוש רש"י לראש השנה: מהדורה ביקורתית.
- 114 ראה ר"ב פרנקל תאומים בהגהותיו שנדפסו בש"ס וילנא על ראש השנה כד ע"א, ד"ה דמות צורות לבנה (ההסבר שכתב שם נכון לשיטת רש"י וכדברינו לעיל, אלא שבמקרה זה אין אלו דברי רש"י). וראה גם ר"ז ורהפטיג, זריחת השני על מסכתות מסדר נשים, ירושלים תש"ס, בחידושו למסכת גיטין, סב ע"ב, ד"ה משנה האומר התקבל, שציין שם גם לדרך כד ע"א ראש פרק שלישי, וכן לדרך לב ע"א ראש פרק רביעי, שבכולם יש ד"ה ברש"י ללא הסבר, והסיק שבכל המקרים הללו בא רש"י להודיענו או את הנוסח הנכון של המשנה או את סדר הפרקים. ראה גם ר' ישראל הכהן בספרו יברך ישראל, ח"ב, אשקלון תשמ"ב, על בבא מציעא ס ע"ב, רש"י ד"ה איזהו נשך, שכתב:

מועד קטן כח רע"ב, על המשנה נשים במועד וכו', איתא ברש"י לפנינו "בלא פירוש".¹¹⁵ וגם כאן היו כאלה שסברו שאלו הם דברי רש"י, והסבירו אותם באופנים שונים.¹¹⁶

ה. מתי הוחל להשתמש בביטוי "דיבור המתחיל"

עיון בדפוסים הראשונים של התלמוד מלמד כי בדרך כלל נדפסו נקודתיים בסוף הפירוש, אבל לא הייתה צורה מיוחדת שבה הדפיסו את ה"דיבור המתחיל", ובדרך כלל לא הייתה הפרדה בינו לבין הפירוש הצמוד אליו.¹¹⁷

מובן אפוא שצורת הדפסה זו יכולה לגרום לקשיים מסוימים ללומד. ואכן ר' שמואל פיהם, שהוציא לאור את ספרו של ר' שלמה לוריא (רש"ל), חכמת שלמה,¹¹⁸ שכולל הגהות לתלמוד ולמפרשיו, בתארו בהקדמתו את מהות הספר, כתב בין השאר:

לא הניח דבר גדול וקטן שלא התקין, ועוד מה שהוסיף או גרע תיבה או אות, והפסיק הדבורים וחברים יחד, ור"ל שמחק הנקודות המפסיקין הנקראים טויז"ן, או שבהדפוס לא היו במקומם והוא תקן אותם, וכמה קושיות ותירוצים וסתימות¹¹⁹ גמרא רש"י ותוספות הכל פירש היטב בשכלו הרחב.

ואכן בהגהותיו של רש"ל אנו מוצאים את ראשי התיבות: ה"ד"א, שפתרונם הוא "הכול דיבור אחד"; וכן את ראשי התיבות ה"ס"ד, שפתרונם "הוא סוף דיבור". ראשי התיבות הללו מאשרים את דברי ר' שמואל פיהם, שרש"ל התייחס אך ורק לנקודתיים. לאמור, או שיש לשים נקודתיים במקום מסוים בדברי רש"י, ואם כן לפנינו ה"ס"ד או שיש להסיר את הנקודתיים ממקום מסוים, ואז לפנינו ה"ד"א. אבל אין לרש"ל כל הערה על אורכו של הציטוט מדברי התלמוד. איני מדבר על תוכן הציטוט מדברי התלמוד, שאותו רש"ל יכול

"בירחון אור תורה (ניסן תשל"ז) שאלו מה הוקשה לרש"י בשתי המלים הראשונות של המשנה 'איזהו נשך'. ונלענ"ד לא הוקשה לו כלום... שתי המלים הראשונות איזהו נשך נקט רש"י כדרכו כמעט לצטט בכל הש"ס שבריש כל פרק תופס המלים הראשונות של המשנה אף אי לא נחית לפרק בהא כלום דוק ותשכח". צדק בעיקר דבריו שכך מצוי בהרבה ראשי פרקים, אבל לא צדק במה שכתב שכך נקט רש"י, שהרי אין זה מעשה ידי רש"י, אלא מעשה ידי המדפיס.

115 ארנד (לעיל הערה 3), עמ' 95 ציין כי במגילה יט ע"ב נמצאת משנה ללא פירוש רש"י, ובדפוס פיזורו כתוב "מתני' בלי פי". אבל מאוחר יותר השמיטו זאת.

116 הבאתי דבריהם במאמרי "השימוש בקיצורים ובראשי תיבות שאינם שכיחים", ישורון יב (ניסן תשס"ג), עמ' תתו-תתז, אות לב.

117 עם זאת במסכת ביצה דפוס שונוצינו רמ"ד הופרד כבר הדיבור המתחיל מהפירוש על ידי נקודה באופן שיטתי, כמקובל כיום. בשאר המסכתות שנדפסו שם מצאנו כן לעתים, אבל לא באופן שיטתי. העיר על כך רנ"ג רבינוביץ, ראה לעיל הערה 2. אמנם רבינוביץ כתב שם שכך הוא גם במסכת ברכות, אבל אין זה שיטתי ובאופן רצוף.

118 נדפס בקראקא, שנת ושל"ה [לאמור שנת שמ"ב (או שמ"ז)].

119 היינו דברים סתומים.

להגיה, והוא אכן הגיהו לפעמים, כדי להתאימו עם נוסח התלמוד וכד'; אני מדבר רק על אורכו של הציטוט, דהיינו היכן הוא מסתיים והיכן מתחיל הפירוש של רש"י עצמו. לפי דרכנו למדנו את אשר אמרנו לעיל על הדפוסים הראשונים של התלמוד. לאמור, בדפוסים אלו עדיין לא הקפידו המדפיסים לסמן נקודה במקום שיבדיל בין סוף הציטוט מדברי התלמוד ובין תחילת פירושו של רש"י. מכאן עולה, כי הביטוי **דיבור המתחיל** באותה תקופה אינו מתייחס דווקא למילים המצוטטות מן התלמוד, אלא הוא מתייחס למילים הראשונות לאחר סימן הנקודתיים.¹²⁰

דומה בעיניי, כי השימוש בביטוי **דיבור המתחיל** נתרועח מתקופה זו ואילך. יש לזכור שרש"ל כתב את הגהותיו על התלמוד עצמו,¹²¹ ור' שמואל פיהם, שהדפיס את ההגהות, היה צריך לציין בראש כל הגהה לאיזה מקום היא מתייחסת. כאשר ההגהות התייחסו לדברי התלמוד לא היה צורך בציון מיוחד, כי הן פתחו בלשון התלמוד עצמו. אבל להגהות המתייחסות לדברי רש"י והתוספות הוא הצמיד ביטוי מיוחד, והן פותחות בביטוי **בדיבור המתחיל**. אמנם מצאתי שגם רש"ל עצמו בהגהותיו השתמש בביטוי זה.¹²² הואיל ובתשובותיו, וכן בספרו ים שלמה, לא מצאתי שרש"ל השתמש בביטוי **דיבור המתחיל**, לכן אולי ניתן לומר שבמקומות אלו ידו של רש"ל פיהם מעורבת בזה, וצריך בירור.

העיון בספרי חידושים ושו"ת שנחתברו קודם לזמנו של רש"ל מלמד, שאין אתה מוצא בהם את הביטוי **דיבור המתחיל**.¹²³ כך לדוגמה ביטוי זה נעדר בחידושיו של ר' יעקב בי רב על מסכת קידושין.¹²⁴ הוא אינו נמצא לא בשו"ת ר' אליהו מזרחי, לא בשו"ת יפה נוף

120 נכון שאלו יהיו בדרך כלל מילים מן התלמוד, אבל עיקר העניין הוא שאין הן קשורות עם סימן הנקודה, שלא היה בשימוש באותה תקופה.

121 מעניין להביא כאן את שכתב ר' שמואל פיהם בהקדמתו לחכמת שלמה: "על כן אם ימצא איזה טעו' לא יתלה בהגאון הנ"ל רק ידך תהיה בנו... ואם באולי יקשה בעיני המעיין... יוכל לשלוח על ידי איש... כאשר הוא מורגל ותדיר שנוסעים ליריד לובלין, ושמה יוכל לראות בגוף הגמרות של הגאון הנ"ל אשר הם ביד בנו".

122 יש מעט מקומות שמצאנו שרש"ל השתמש בביטוי זה. למשל בברכות כא ע"ב, תד"ה והרי תפלה, כתוב בהגהותיו: "וכן משמע בתוספות דמקום שנהגו דף נ"ד בד"ה והאמר רבי יוחנן". לח ע"א, תד"ה לחם: "עיי' לקמן בתוספות דף מ"ב בד"ה לחמניות". מב ע"א, תוספות, ד"ה לחמניות, הוא כותב: "העיקר לעיל בדף ל"ח בד"ה לחם העשוי". אבל פעמים הוא מפנה ממקום למקום ואינו מציין זאת, כגון ברכות ד סע"א: "ברש"י שלפני [מילה זו אינה ברורה בצילום שלפני] אינו נראה לי רק בסנהדרין בפרק קמא תמצא כך עיי' שם". כח רע"ב: "ותוספות מפרשים בפרק קמא דשבת". כט ע"א, רש"י ד"ה עם דמדומי: "רש"י פרק כל כתבי". לג ע"ב, רש"י ד"ה כרחבא: "עיי' פירוש רש"י בפרק מקום שנהגו בהגהתי". וכן שם בד"ה דמדומי. והמעיי' ימצא עוד. נמצא שאין אחדות בציוניו של רש"ל. ואפשר שאלו הן תוספות של המדפיס בדברי רש"ל.

123 ניתן לומר לכאורה, שלא השתמשו בביטוי זה משום שלא הקפידו על ציון מדויק אלא הסתפקו בהפניה כללית, וממילא לא נזקקו להשתמש בביטוי זה. אבל נראה לי שיש בהסבר זה מן הדוחק.

124 חידושי ר"י בי רב על מסכת קידושין, מהדורת ר"ג חסידה, ירושלים תשמ"א. עד כמה שבדקתי הרי שגם הביטוי **דיבור** לא נמצא בו אלא רק בדף סא ע"א, ביחס לתד"ה כל תנאי: "זה הדבור... ועכשיו מתחיל דבור אחר" וכו'. ראה לקמן הערה 128.

לר' יצחק מזיא,¹²⁵ לא בשו"ת ר' משה פרובינצאלו,¹²⁶ לא בשו"ת מהר"ם אלשקר, לא בשו"ת הרמ"א,¹²⁷ ולא בחידושי של ר' יוסף בן לב על מסכתות שונות.¹²⁸ ברם יש לדעת, שחידושי של ר"י בן לב נדפסו מאוחר יותר ובכמה מהדורות, ושם כבר הכניסו המדפיסים את הביטוי הזה לדבריו.¹²⁹

ובכל זאת אנו מוצאים שימוש בביטוי זה לראשונה כמאה שנה ויותר לפני רש"ל, בשו"ת מהר"ם מיניץ,¹³⁰ ואחריו בפירוש ר' אייזיק שטיין על הסמ"ג.¹³¹ מאוחר יותר מצאנוהו מוזכר פעמים רבות בשו"ת בנימין זאב, ויניציאה רצ"ט.¹³² אבל בחיבורים אחרים לאחר בנימין זאב עדיין הוא מוזכר פעמים מעטות. הוא נזכר פעמיים בשו"ת רלב"ח, ויניציאה שכ"ה, ס' קלו, בתשובתו של ר"י בי רב;¹³³ "וכן כתבו התוספות בפרק הנזכר של האשה שנתאלמנה [כתובות כג ע"א] שכתבו בדיבור שמתחיל¹³⁴ מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא". אבל רלב"ח עצמו לא השתמש בביטוי זה, ולא מצאנו כן בתשובותיו. כן מצאנוהו מספר פעמים בתשובות רשד"ם.¹³⁵ אגב נציין כי בשו"ת ר"ב

125 מהדורת ר"א ברגר, ירושלים תשמ"ו. עד כמה שבדקתי לא מצאתי בו גם את הביטוי דיבור.

126 מהדורת רא"י יאני, חלק א, ירושלים תשמ"ט; חלק ב, ירושלים תשנ"ח.

127 מצאנו ביטוי זה בתשובה ס' קלג, אבל היא אינה תשובת רמ"א.

128 חידושי ריב"ל על מסכתות שונות נדפסו בתוך ארבעה כרכים של ספרי תשובותיו. שלושה חלקים של התשובות נדפסו בקושטא בשנים שט"ז-של"ג. חלק רביעי עם חידושים על מסכתות קידושין ועבודה זרה נדפסו כעשרים שנה מאוחר יותר בקורו גישמי הסמוכה לקושטא. את הביטוי דיבור מצאתי בחידושי לבבא קמא ספ"א, ד"ה וא"כ תו ליכא: "מפ' כיצד הרגל כתבו התוספות דבור קצר וזה לשונו". וכן בהמשך דבריו שם נזכר ביטוי זה עוד מספר פעמים.

129 כגון בחידושי לגיטין ג ע"א, מהדורת רצ"מ וידבסקי, ירושלים תשס"ד: "ותו איכא למידק במאי דכתבו התוס' בד"ה הכא בפני אבל וכו' וא"ת אמאי וכו'. בדפוס ראשון כתוב אותו דבר, אבל בלי הביטוי בד"ה. וכן המצב במקומות נוספים בחידושים, וכן גם בשאר המהדורות.

130 שו"ת מהר"ם מיניץ, ס' צג, מהדורת רי"ש דומב, ירושלים תשנ"א, ד"ה הנה ד"ת ל"י, עמ' תלו; ס' צו, ד"ה ומה שטענו, עמ' תסו; ס' קט, ד"ה שמעתי, עמ' תקמו. ר' משה מיניץ נולד בשנת קע"ה, על פי מבואו של רי"ש דומב, עמ' 12. ספרו נדפס לראשונה בקראקא בשנת שע"ז.

131 ראה לדוגמה ספר מצוות גדול השלם, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ג, ל"ת ס, עמ' צח; (בל"ת סה, דף קיז ע"א ובל"ת סה, דף קנא ע"א, כתב רק "בדבור", וכן במקומות אחרים. פעמים רבות הביא את התוספות בלא לציין לדיבור המתחיל או לדיבור; ל"ת סה, עמ' קצה, רכב ועוד. יש להעיר כי תמיד השתמש בביטוי זה ביחס לתוספות, אבל לא ביחס לרש"י. ר' אייזיק נפטר בשנת רנ"ו, על פי ההקדמה שכתב בנו בראש ביאורי אביו לסמ"ג. א' ארנד בעבודת הדוקטור שלו, פירוש רש"י למסכת מגילה: נוסחו ותכונתו בצירוף מהדורה מדגמית, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה, עמ' 221 הערה 5, כבר העיר כי הביטוי דיבור המתחיל נמצא אצל ר"א שטיין בביאורו לסמ"ג.

132 ס' א, ב, ג, ה, ו, ועוד. בדרך כלל יש בכל תשובה מספר ציונים, והמעין ימצאם.

133 ראה לעיל הערה 124.

134 בדפוסים מאוחרים הדפיסו "המתחיל". וכן בהמשך אותה תשובה נמצא: "וגדולה מזאת כתבו בעלי התוספות בסנהדרין ובפסחים לדעת רבא שכתבו וזה לשונם בפרק היו בודקין [סנהדרין מא ע"ב] בדיבור שמתחיל [בדפוסים מאוחרים: המתחיל] באחד אומר בשלש ואחד אומר בחמשה".

135 יש אי-בהירות ביחס לשנת הדפסת התשובות לראשונה. ראה מאמרי "על שתי המהדורות של

אשכנזי, ויניציאה שנ"ה, מוזכר ביטוי זה רק בסי' ב, וסימן זה לא נכתב על ידי ר"ב אשכנזי, וכן נמצא בסי' כה. ללמדך, שהביטוי לא היה שגור אצל ר"ב אשכנזי.¹³⁶ עובדה הראויה לציון היא כי בכל הספרים הללו, כולל שו"ת בנימין זאב, הדיבור המתחיל מתייחס אך ורק לדברי התוספות, ולא לדברי רש"י.¹³⁷ נמצא כי השימוש בביטוי זה אכן נתרווח בתקופת רש"ל, וקרוב לוודאי שהוחל להשתמש בו בראשונה ביחס לרש"י בתקופת רש"ל.

כתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד הנזכרים במאמר

ברכות

1. לונדון, המוזיאון הבריטי Or. 5975 (ס' 6526)
2. פרמה, פלטינה 2859 (ס' 13590)

שבת

1. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 831 (ס' 42269)
2. וטיקן 138 (ס' 8644)
3. הספרייה הלאומית פריס 324 (ס' 4335)
4. פרמה, פלטינה 2087 (ס' 13164)
5. לונדון, המוזיאון הבריטי Or. 5975 (ס' 6526)
6. פטרסבורג B376

עירובין

1. הספרייה הלאומית פריס 324 (ס' 4335)
2. מינכן 216 (ס' 23132)
3. אוקספורד בודלי 23⁰ 4 (ס' 18408) Opp. Add.
4. וטיקן 127 (ס' 8608)

תשובות ר' שמואל די מדינה, בתוך: ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים, לכבוד פרופ' ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 501-504. הכול מודים שנדפסו בין השנים שמ"ב-שמ"ז. מצאנו ביטוי זה בחלק א ס' לו, ועוד כשלוש פעמים בכל הספר.

136 אמנם בשיטה מקובצת הוא מצוי, אבל נראה לי שהוא מעשה ידי המדפיסים; ראה לדבר שביטוי זה אינו נמצא בשיטה מקובצת לחולין שיצא בימינו מכתב יד (ראה לעיל הערה 29).

137 המגיה ר' דוד בן אלעזר הלוי, שהגיה את מסכת חולין, שוניצינו רמ"ט, כתב בקולופון הערות שונות על רש"י והתוספות. לגבי התוספות הוא השתמש בביטוי דיבור ולגבי רש"י בביטוי פירוש, ונמצא שאין בו "דיבור המתחיל", וגם "דיבור" שיש בו מתייחס רק לתוספות.

על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

פסחים

1. מינכן 216 (ס' 23132)

יומא

1. אסקוריאל G-2-4 (ס' 8849)
2. פרמה, פלטינה 2903 (ס' 13796)
3. אוקספורד בודלי 35 Disg. Or. (ס' 18407)

ביצה

1. ששון 517 (ס' 9300)
2. פרמה, פלטינה 2244 (ס' 13409)
3. פרמה, פלטינה 2903 (ס' 13796)
4. אוקספורד בודלי 23 4⁰ Opp. Add. (ס' 18408)
5. פפד"מ 158 8⁰ (ס' 22024)
6. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 840 (ס' 42275)

תענית

1. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 840 (ס' 42275)

חגיגה

1. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, Rab. 840 (ס' 42275)
2. פרמה, פלטינה 2444 (ס' 13409)

כתובות

1. רומא, אנג'ליקה Or. 57 (ס' 11705)
2. אוקספורד בודלי 97 Opp. (ס' 18409)
3. פרמה, פלטינה 2590 (ס' 13597)
4. פריס, ספרייה לאומית 314 (ס' 4328)

גיטין

1. וטיקן 135 (ס' 8612)
2. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 832 (ס' 42270)
3. רומא, אנג'ליקה Or. 57 (ס' 11705)
4. וטיקן 140 (ס' 8614)
5. אראס 969 (ס' 3007)

יעקב שמואל שפיגל

קידושין

1. וטיקן 158 (ס' 8620)
2. פרמה, פלטינה 2903 (ס' 13796)
3. לונדון, המוזיאון הבריטי Or. 2891 (ס' 6407)

בבא קמא

1. וטיקן 157 (ס' 8619)
2. וטיקן 132 (ס' 8609)
3. פרמה, פלטינה 3055 (ס' 13821)
4. לונדון, המוזיאון הבריטי Harley 5585 (ס' 5639)
5. קימברידג' Add. 478 (ס' 15946)

בבא מציעא

1. אוקספורד בודלי Opp. 387 (ס' 18573)
2. ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 833 (ס' 42271)
3. וטיקן 131 (ס' 8695)
4. קימברידג' Add. 478 (ס' 15946)

בבא בתרא

1. המבורג Cod. Heb. 63 (ס' 26300)
2. אוקספורד בודלי Opp. 249 (ס' 18350)

עבודה זרה

1. פרמה, פלטינה 3155 (ס' 13896)

חולין

1. וטיקן 139 (ס' 8696)
2. פרמה, פלטינה 2589 (ס' 13596)
3. פרמה, פלטינה 2756 (ס' 13605)
4. פפד"מ Ms. Heb. Oct. 159 (ס' 22025)

רש"י ובית מדרשו

קהילה ומורשת

סדרת פרסומים

המרכז לתרבות, חברה וחינוך במורשת יהדות ספרד
ע"ש אהרן ורחל דהאן

רש"י ובית מדרשו

עורך
אבינועם כהן

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

הספר יוצא לאור בסיוע:
הקרן למורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן,
ביוזמת נשיא האוניברסיטה

מסת"ב 978-965-226-424-4 ISBN

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן
אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני
(לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל

סדר ועימוד: שולמית ירושלמי, ירושלים
נדפס בישראל, תשע"ג
בדפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

5	פתח דבר
	אהרן ארנד
11	על פרשנות האחרונים לפירוש רש"י לתלמוד
	תמימה דוידוביץ
27	הערכת דמויות מקראיות בספר בראשית לאור פרשנות רש"י : קין, ישמעאל, יעקב ועשו
	לאה הימלפרב
51	היקרויות "נס" בפירושו של רש"י למקרא : היבטים פילוסופיים ותאולוגיים
	יהונתן יעקבס
65	"אינם דרך ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפי הפסוק" : עקרונות פרשנות הפשט על פי רשב"ם
	אבינועם כהן
83	על פירושו של רש"י למונחים החריגים בשימושם בתלמוד הבבלי
	ברק שלמה כהן
93	לבחינתו של כלל תלמודי אחד בפירושו של רש"י לבבלי ("אמר רב פלוני משמיה דרב אלמוני")
	חננאל מאק
111	פירוש ר' שמעיה לפיוט על עשרה ניסיונות שנתנסה אברהם
	יונתן מוס
139	באיזו שפה למד רש"י? רמזים מפירושו לתלמוד

	ירמיהו מלחי
151	לבעיות ההדרת פירוש רש"י לתלמוד : עדכון וסיכום
	משה עמאר
165	המחלוקת בין רש"י לרבותיו ב"פלוגת הריאה" והשפעת לחצי הסביבה
	שלמה זאב פיק
193	השינוי ברישום מקום המגורים בגט אחר זמנו של רש"י : המנהג בצפון צרפת לעומת המנהג בדרומה
	יוסף ריבלין
205	שטרי מחזור ויטרי : קווים מאפיינים
	יעקב שמואל שפיגל
235	על "דיבור המתחיל" בפירוש רש"י לתלמוד

CONTENTS

Foreword	5
Aaron Ahrend On the Later Rabbinic Commentary to Rashi's Talmudic Commentary	11
Tmima Davidovitz An Evaluation of Biblical Characters in Genesis in Light of Rashi's Commentary: Cain, Ishmael, Jacob and Esau	27
Leah Himmelfarb Occurrences of the Term "Miracle" (<i>nes</i>) in Rashi's Commentary on the Bible: Philosophical and Theological Perspectives	51
Jonathan Jacobs Rashbam's Major Principles of "Peshat" Interpretation	65
Avinoam Cohen On Rashi's Remarks on Irregular Usage of Terms in the Babylonian Talmud	83
Barak Shlomo Cohen On Rashi's Interpretation of One Talmudic Rule in the Babylonian Talmud (" <i>amar rav peloni mishmeh de-rav almoni</i> ")	93
Hananel Mack A Commentary to a <i>Piyut</i> by R. Shemaya, Disciple of Rashi	111
Yonatan Moss In what Language did Rashi Teach Torah? Hints from his Commentary on the Talmud	139
Yirmiyahu Malchi On the Problems of Preparing a New Edition of Rashi's Commentary to the Babylonian Talmud: Summary and Updating	151

Moshe Amar

- The Dispute between Rashi and his Teachers on the “Lung Controversy” and the Influence of Societal Pressures 165

Shlomo H. Pick

- Recording Places of Residence in Divorce Bills after Rashi’s Time:
The Contrast between Northern and Southern French Customs 193

Yosef Rivlin

- The Bills of *Mahzor Vitri* – Characteristic Elements 205

Yaakov Shmuel Spiegel

- Dibbur Hamatchil* (“Starting quote”) in Rashi’s Commentary
to the Talmud 235